

Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

Диссертациялык кеңеш Д 08.23.672

Кол жазма катары
УОК 330.341.4 (575.2) (043.3)

Халилова Марина Владимировна

Экономикалык механизмдерди реиндустриализациялоо жана өнүктүүрү
(Кыргыз Республикасынын маселеси боюнча)

08.00.01 – экономикалык теория

Автореферат
экономика илимдеринин доктору
окумуштуулук даражасын изденип алууга

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын эл аралык университетинин «Экономика жана башкаруу» кафедрасында аткарылды.

Илимий консультант:

Гусева Валентина Ивановна

экономика илимдеринин доктору, Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин «экономикалык теория» кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер:

Шатманов Искендер Садыбакасович

экономика илимдеринин доктору, доцент, «Неман-Фарм» ЖЧКнын финансылык маселелер боюнча директорунун орун басары

Токторбаева Калина Авлабековна

экономика илимдеринин доктору, Ж. Баласагын

атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин менеджмент жана бизнес институтунун «Маркетинг, коммерция жана логистика» кафедрасынын профессору.

Майдырова Айгуль Булатовна

экономика илимдеринин доктору, профессор, «Экономика жана ишкердик» кафедрасынын башчысы (Казакстан)

Жетектөөчү уюм:

М. Рыскулбеков атындагы Илимий изилдөө университет Кыргыз экономикалык университетинин Экономика жана эл аралык экономикалык мамилелер кафедрасы, дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58

Диссертациянын жактоо 2025 жылдын 28-мартында саат 14.00 дө Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин жана К.Карасаев атындагы Бишкек Мамлекеттик университетинин д 08.23.672 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт, дареги: 720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев көч., 44.

Диссертациянын видеоконференциясына кирүү үчүн шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/082-s6p-fai-vhb>

Диссертация менен Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин китепканаларынан (720000, Бишкек ш., Киев көч., 44), К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинен. (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов пр., 27) жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан таанышууга болот: https://stepen.vak.kg/diss_sovety/d-08-23-672/

Автореферат 27-февраль, 2025-жылы жөнөтүлгөн.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы,

т. и. к., доцент



Е. В. Таранова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасында экономикалык өсүш процесстерин тездетүүнүн азыркы этабында калктын жан башына ИДПны көбөйтүү жана өнүгүү деңгээли жогору өлкөлөрдүн статусуна өтүү үчүн экономикалык жетишкендиктерди камсыз кылуу максатында чарбалык механизм институттарын өркүндөтүүнүн негизинде реиндустриалдаштыруунун теориялык аспектилерин иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыкты. Бул дүйнөлүк тажрыйба күбөлөндүргөндөй, өндүрүш, анын ичинде өнөр жай өндүрүшү өлкөнүн экономикасынын өсүү темпин жана өнүгүүсүн аныктоочу негизги фактор болуп саналат, ал эми экономикалык механизм институттары инвестицияларга, технологияларга жана өнөр жай өндүрүшүнө олуттуу таасир тийгизет.

Экономикалык механизм институттары натыйжалуу башкарууну, инновацияны жана туруктуу өсүштү камсыз кылуу менен экономиканы өнүктүрүүдө маанилүү ролду ойнойт. Экономикалык механизм институттары бизнес чөйрөсүн жактырууга, илимий изилдөөлөрдү жана жаңы технологияларды киргизүүгө, ошондой эле өндүрүш процесси сыяктуу кубулуштардын өз ара аракеттенүү түзүмүн аныктоого көмөктөшөт.

Кайра индустриялаштыруу жана чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү проблемалары Кыргыз Республикасы үчүн олуттуу мааниге ээ, мында өнөр жайдын жоголгон артыкчылыктуу ролун калыбына келтирүү, чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн негизинде кайра индустриялаштыруу процесстерин тездетүү гана эмес, азыркы муун тирүү кезинде жогорку экономикалык өнүгүүсү бар өлкөлөрдүн деңгээлине жетүү үчүн калктын жан башына ИДПны көбөйтүү маселелери да курч турат.

Экономикалык илимди өнүктүрүүнүн азыркы абалын изилдөө формалдуу жана формалдуу эмес институттардын таасири, ошондой эле республикадагы институттук чөйрөнүн өзгөчөлүгү катары эске алынган реиндустриалдаштыруу шарттарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү моделин иштеп чыгуу зарылдыгын шарттады.

Жаңы деңгээлге чыгуу, башкача айтканда жаңы муундагы индустриялаштыруу өлкөсүнө айлануу максатында кайра индустриялаштыруу процесстерин тездетүү шарттарында экономикалык механизм институттарын изилдөө актуалдуу көйгөй болуп калат, анткени ал аларды өнүктүрүүнүн сапаттык жаңы багыттарын аныктоого, жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү түзүүгө, өзгөчөлүктөрүн жана факторлорун аныктоого мүмкүндүк берет.

Диссертация темасынын приоритеттүү илимий багыттарга, чоң программаларга (проекттерге), негизги илимий изилдөөлөргө байланыштуулугу. Диссертациялык изилдөө темасы Кыргыз Республикасынын 2018-2040 жылдарга чейинки Улуттук өнүгүү стратегиясына; Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейинки Улуттук өнүктүрүү программасына; 2019-2023-жылдарга арналган Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясына жана учурда иштелип жаткан 2024-2050-жылдарга

арналган Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясына түздөн-түз байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты Кыргыз Республикасында реиндустриалдаштыруу шарттарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү боюнча илимий негизделген теориялык жоболорду жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Коюлган максатты ишке ашыруу диссертациянын структурасын жана мазмунун төмөнкү **маселелерди** чечүүнүн негизинде шарттады:

- колдонуудагы мамилелерди салыштыруунун негизинде "чарбалык механизмдердин институттары" түшүнүгүн тактоо жана аларды аныктоонун автордук чечмелөөсүнө таянуу менен институттук өркүндөтүүнүн багыттарын теориялык жактан негиздөө;
- экономикалык илимдин жүгүртүлүшүнө "максатка багытталган реиндустриализация" терминин киргизүүнүн теориялык жана практикалык зарылдыгын талашуу;
- кайра индустриялаштыруу факторлорунун классификациясын иштеп чыгуу, институционалдык кайра индустриялаштыруу факторлорунун ордун жана ролун аныктоо;
- экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу жана аларды өнүктүрүүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн, факторлорун жана тенденцияларын аныктоо;
- республикада өнөр жайды өнүктүрүүнүн ар кандай этаптарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн айырмалоочу өзгөчөлүктөрүн жана тенденцияларын аныктоо;
- республикада өнөр жайды өнүктүрүүнүн ар кандай этаптарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн айырмалоочу өзгөчөлүктөрүн жана тенденцияларын аныктоо;
- кайра индустриялаштыруунун драйверлеринин бири болуп чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү эсептелет деген гипотезаны түзүү, мында формалдуу жана формалдуу эмес институттардын кат алышуусу (Шайкештиги), ошондой эле институционалдык тоскоолдуктардын жоктугу маанилүү ролду ойнойт.
- республикада экономиканы кайра индустриялаштырууга тоскоол болгон институционалдык тоскоолдуктарды аныктоо;
- эконометрикалык анализ ыкмасы менен өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө формалдуу институттардын таасирин аныктоо;
- чарбалык механизм институттарынын сапатын өркүндөтүүнүн негизинде Кыргызстандын экономикасын максатка багытталган реиндустриалдаштыруу моделин иштеп чыгуу;
- келечекте Кыргыз Республикасынын чарбалык механизм институттарынын сапатын өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу. Кайра индустриялаштыруу шарттарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүдө санариптештирүүнүн ролун негиздөө.

Изилдөөдөгү илимий жаңылыктар:

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгын конкреттештирүүчү эң олуттуу жыйынтыктарга төмөнкү пункттар кирет:

1. Изилдөөнүн предметин аныктоого мүмкүндүк берген учурдагы ыкмаларды салыштыруунун негизинде «экономикалык механизм институттары» түшүнүгү такталды.
2. Экономикалык илимдин жүгүртүлүшүнө «максатка багытталган реиндустриализация» категориясын киргизүүнүн теориялык жана практикалык зарылдыгы сунушталган жана аргументтелген, ошондой эле анын мазмуну ачылган.
3. Кайра индустриялаштыруу факторлорунун классификациясы иштелип чыкты жана кайра индустриялаштыруунун институционалдык факторлорунун орду жана ролу аныкталды.
4. Экономиканы реиндустриалдаштыруу шарттарында экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү концепциясы иштелип чыккан, анын алкагында формалдуу жана формалдуу эмес институттарды трансформациялоонун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү, факторлору, спецификалык өзгөчөлүктөрү жана тенденциялары аныкталган.
5. Гипотеза түзүлгөн, ага ылайык реиндустриализациянын драйверлеринин бири болуп чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү саналат, анын ичинде формалдуу жана формалдуу эмес институттардын корреспонденциясы (Шайкештиги), ошондой эле институционалдык тоскоолдуктардын жоктугу маанилүү ролду ойнойт.
6. Кайра индустриялаштырууга өбөлгө түзгөн Институционалдык факторлор жана кайра индустриялаштырууга тоскоол болгон факторлор аныкталды.
7. Республикада реиндустриализацияны ишке ашырууга тоскоолдук кылган институттук тоскоолдуктар: укуктук институттук тоскоолдуктар; кесиптик-билим берүүчү институттук тоскоолдуктар; демографиялык институттук тоскоолдуктар; мотивациялык институттук тоскоолдуктар аныкталды.
8. Көп корреляциялык-регрессиялык анализдин негизинде республикада өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө формалдуу институттардын интенсивдүү таасири аныкталган.
9. Кыргызстандын экономикасын максатка багытталган реиндустриализациялоонун модели иштелип чыкты, анын алкагында чарбалык механизм институттарынын сапатын жакшыртуунун, ошондой эле биринчи кезекте өнөр жайдагы мыйзамдарды өркүндөтүүнүн негизги стратегиялык багыттары негизделген.
10. Республикада институттук чөйрөнү жакшыртуу боюнча сунуштар түзүлгөн, анын ичинде институттук чөйрөнүн сапатын жогорулатуу векторлору иштелип чыккан.
11. Кайра индустриялаштыруу шарттарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүдө санариптештирүүнүн жетектөөчү ролу далилденген жана негизделген. Кыргыз Республикасында санариптештирүү институтун өркүндөтүү боюнча конкреттүү сунуштар сунушталды.

Практикалык мааниси алынган жыйынтыктары. Илимий изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын Экономика жана Коммерция министрлигинин кароосуна кабыл алынган жана Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясын түзүүдө колдонулган. Киргизүү актысы бар.

Теориялык мааниси бар позициядан алганда диссертациялык изилдөөдө алынган натыйжалардын баалуулугу эки монография басылып чыккан, алар Кыргыз Республикасынын эл аралык университетинде жана Кыргызстандын эл аралык университетинде «экономиканын заманбап проблемалары», «санариптик экономика», «тармактардын экономикасы» сыяктуу дисциплиналарды окутууда окуу процессинде колдонулат. Окуу процессинде бул монографияларды пайдалануу жөнүндө ишке ашыруу актысы бар.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси сунуштар жана тыянактар экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү жаатында мындан аркы теориялык жана прикладдык изилдөөлөр үчүн негиз боло ала тургандыгы менен аныкталат. Ошондой эле алынган жыйынтыктардын маанилүүлүгү диссертацияда алынган сунуштарды жана тыянактарды өнөр жайды өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу, республиканын чарбалык механизмдин өркүндөтүү, илимди, билим берүүнү жана бизнести интеграциялоо үчүн институттук шарттарды түзүү үчүн колдонуу мүмкүнчүлүгүндө турат.

Негизги диссертациянын позициялары, коргоого коюлган:

1. Экономикалык адабияттарда «институционалдык механизм» жана «экономикалык механизм институттары» түшүнүктөрүн түшүндүрүүдө айрым терминологиялык айырмачылыктар байкалат. Буга байланыштуу «чарбалык механизм институттары» деген аныктаманын аныктамасын тактоо зарыл. Бул категорияны чечмелөөнүн төмөнкүдөй тактоосу сунушталат: экономикалык механизм институттары – бул формалдуу жана формалдуу эмес институттардын жыйындысы, алар эрежелерди жана мажбурлоонун тышкы механизмдин камтыйт, ал чарбалык иш процесстерине да, субъекттердин ортосундагы экономикалык мамилелерге да таасирин тийгизет. Бул түшүнүк чечмелөө тактоо так изилдөө объектисин аныктоого мүмкүндүк берет.
2. «Максатка багытталган реиндустриализация», бир жагынан, аткарылышы кадамдар менен аныкталган конкреттүү максаттуу багыттардын негизинде өнөр жай өндүрүшүнүн алдыңкы ролун калыбына келтирүү процесси, экинчи жагынан, бул өлкө жаңы муундун индустриялаштыруу деңгээлине тез өтүүгө даярдана турган аралык мезгил.
3. Реиндустриалдаштыруу факторлорун төмөнкүдөй белгилер боюнча классификациялоо сунушталат: таасир этүү механизмдеринин түрлөрү боюнча (институттук жана экономикалык); процесске таасир этүүнүн мүнөзү боюнча (реиндустриалдаштыруу процессине көмөк көрсөтүүчү жана тоскоолдук кылуучу); пайда болуу мүнөзү боюнча (экзогендик жана эндогендик); ролдук белгиси боюнча (негизги жана экинчи даражадагы); таасир этүүнүн формасы боюнча (түз жана кыйыр) жана башкалар.

4. Экономикалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталды:

- формалдуу жана формалдуу эмес институттар чарбалык механизмдердин дал келбестиги учурунда кризистин башталышы мыйзам ченемдүү;
- билим берүү жана илим институтун, ошондой эле санариптештирүү институтун камтыган билим институту болуп саналат;
- реиндустриализациянын институционалдык факторлорунун мүнөзүнүн коштугу мыйзам ченемдүү (бул процесске көмөк көрсөтүшү мүмкүн, ошондой эле тоскоолдук кылышы мүмкүн).

5. Кыргыз Республикасында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүгө төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр мүнөздүү: биздин республикада өнөр жай бизнесинин өсүшүнө чарбалык механизмдин формалдуу институттарынын интенсивдүү таасири; экономиканы кайра индустриялаштыруунун ар бир этабында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн туруксуздугу; реиндустриалдаштыруу процесстерине терс таасирин тийгизген чарбалык механизмдин негизги формалдуу эмес институту коррупция болуп саналат; укуктук жана кесиптик-билим берүү институттук тоскоолдуктар кыйла маанилүү институционалдык тоскоолдуктар болуп саналат. Төмөнкү тенденциялар аныкталды: кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө иштегендердин үлүшүнүн көбөйүшүнүн жана материалдык өндүрүштө иштегендердин үлүшүнүн төмөндөшүнүн глобалдык тенденциясы байкалууда; саясий туруктуулук, калктын пикирин эске алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу сыяктуу негизги институттук факторлор таасир эткен өнөр жай өндүрүшүнүн өсүш динамикасын чагылдырган оң болжолдуу тенденция.

6. Кат-кабарлар гипотезасы түзүлгөн, ага ылайык чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү үчүн формалдуу жана формалдуу эмес институттардын кат-кабарлары (Шайкештиги), ошондой эле институционалдык тоскоолдуктардын жоктугу маанилүү роль ойнойт.

7. Социологиялык сурамжылоонун маалыматтарын талдоонун негизинде республикада реиндустриализацияны ишке ашырууга тоскоол болгон институттук тоскоолдуктар: мыйзамдардын өркүндөтүлбөгөндүгү (укуктук институттук тоскоолдуктар); кесиптик-билим берүүчү институттук тоскоолдуктар; демографиялык институттук тоскоолдуктар; мотивациялык институттук тоскоолдуктар аныкталган.

8. Көп корреляциялык-регрессиялык анализдин негизинде республикада өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө формалдуу институттардын таасири аныкталган. Муну менен биздин республикада өнөр жай бизнесинин өсүшү технологиялык өнүгүүнүн жана кыйла өндүрүмдүү эмгектин деңгээлинин жогорулоосу менен гана эмес, саясий туруктуулук, калктын пикирин эске алуу жана мамлекеттик органдардын жана башкалардын отчеттуулугу сыяктуу негизги институттук факторлор менен түшүндүрүлөт.

9. Кыргызстандын экономикасын максатка багытталган реиндустриализациялоонун модели иштелип чыкты, анын алкагында чарбалык механизм институттарынын сапатын жакшыртуунун негизги стратегиялык

багыттары, «алга жылган экспорт» программасы үчүн институттук негиздерди түзүү, институттук чөйрөнү жакшыртуу негизделген.

10. Келечекте чарбалык механизм институттарынын сапатын жакшыртуу боюнча сунуштар түзүлгөн: корпоратизм системасын киргизүү; билим институтун үч багыт боюнча өнүктүрүү: билим берүү институтунун, илим институтунун жана санариптештирүү институтунун сапатын жакшыртуу; индустриядагы институттук чөйрөнү жакшыртуу үчүн бир нече векторлор боюнча жөнгө салуу мүнөзүндөгү институттук өзгөртүүлөр сунушталат: юридикалык-укуктук, фискалдык-инвестициялык, инновациялык-билим берүү.

11. Санариптештирүүнүн жетектөөчү ролу негизделди жана Кыргыз Республикасында санариптештирүү институтун өркүндөтүү боюнча конкреттүү сунуштар сунушталды.

Диссертанттын жеке салымы республикада реиндустриализациянын институционалдык тоскоолдуктарын аныктоого жана Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүүнүн жаңы стратегиясын иштеп чыгууда колдонулган теориялык жоболорду иштеп чыгууга мүмкүндүк берген өз алдынча изилдөөлөрдү жүргүзүүдө турат. Диссертациянын автору Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууга түздөн-түз катышкан, буга Кыргыз Республикасынын Экономика жана Коммерция министрлигинин маалымкаттары жана аны ишке ашыруу актысы күбө.

Апробация жана изилдөө натыйжаларынын жарыялануусу.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары апробациядан өтүп, эл аралык жана ата мекендик илимий-практикалык конференцияларда талкууланды: «Илимди жана билим берүүнү инновациялык өнүктүрүү» Бишкек МУК, 2018; «Бир алкак - бир жол» концепциясын ишке ашырууда жогорку билим берүүнүн интеграциялык ролу, КМУУ. Ж.Баласагын. 2018-ж.; артыкчылыктары жана экологиялык жана экономикалык өнүгүү келечеги: аймактык жана коммуналдык аспектилер. Москва, 2018; тамак-аш жана жеңил өнөр жайынын актуалдуу көйгөйлөрү. Баку 2019; региондордогу стратегиялык багыттар: экологиялык-экономикалык жана социалдык аспектилер. Бишкек, 2019; «Гуманитардык жана коомдук илимдердин Заманбап проблемалары» Абай Кунанбаевдин 175 жылдыгына жана Абу Насир Аль-Фарабинин 1150 жылдыгына арналган. 2020; «Аймактык стратегиялар жана долбоорлор: иштеп чыгуунун жана ишке ашыруунун экологиялык-экономикалык аспектилер. Москва, 2021; «дүйнөлүк илимдин туруктуу өнүгүү стратегиялары. Блокчейн технологиясынын өнүгүшү жана анын ЕНО билим берүү системасында колдонулушу». Москва, 2021; «Санариптик трансформация: тенденциялар жана перспективалар». Москва, 2022; «Стратегиялык экологиялык-экономикалык жана социалдык артыкчылыктар жана аймактардагы долбоордук иш-чаралар: өнүгүүнүн анализи жана келечеги». Россия табигый илимдер академиясы. Орусия, 2022.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыялануусунун толуктугу

Диссертациянын натыйжалары жана негизги принциптери отуз сегиз илимий эмгектен көрүндү. Алардын ичинде КРПК УАК тарабынан сунушталган

рецензияланган басмаканалардын тизмесинде кирген чыгарылыштар бар. Эки монография жана 36 илимий макала жарыяланды. Жалпы басылган барактардын саны 65 п. б. түзөт. Анын ичинен төрт макала эл аралык наука-метрикалык Scopus базасына киргизилген; 32 макала ОИЦИ публикацияларына кирет; 16 илимий эмгек НАК ПКР тарабынан сунушталган рецензияланган илимий журналдардын тизмесине кирет.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, беш бөлүмдөн, корутундудан, колдонулган булактардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү-262 барак компьютердик текст, анын ичинде таблицалар, сүрөттөр жана диаграммалар.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө бул теманын актуалдуулугу негизделип, максаттар, милдеттер, илимий жаңылык жана алынган натыйжалардын практикалык мааниси аныкталган.

Биринчи бөлүм: «Реиндустриализациянын теориялык негиздери»

Дипломдук иштин биринчи бөлүм «экономикалык механизмдин изилдөө институттарынын теориялык аспектилери» экономикалык механизм жана анын институттарын изилдөө теориялык маселелери, ошондой эле экономиканын үстөмдүк Өнүктүрүү тармактары жана кайра индустриалдаштыруу теорияларына арналган.

Экономикалык мектептин экономикалык механизмине карата теориялык мамилелеринин салыштырма анализи либералдык аныктоого мүмкүндүк берди; тең салмактуулук; теориялык-экономикалык жана институттук. Акыркы ыкма абдан келечектүү болуп саналат, анткени жетиштүү иштелип чыккан эмес, ошондой эле иштеп жаткан расмий жана расмий эмес институттар аркылуу белгилүү бир тарыхый мезгилде экономикалык механизмдин өнүгүү багытын аныктоого мүмкүндүк берет.

1.1. Таблица Классификациялоо теориялык ыкмаларды концепциясын чарбалык механизмдин

Теориялык ыкмалар	Экономикалык мектептин	Экономикалык механизм теориясына салым	Өкүлдөрү
<i>либералдуу</i>	Мектеп физиократов	Изилдөө айрым элементтеринин чарбалык механизмдин	Ф. Кэнэ[Кенэ, Франсуа. Избранные экономические произведения [Текст] / Ф. Кенэ: [Пер. с фр.] / [Ред.- сост., авт. вступ. статьи, С. 3-22, и примеч. А. И. Казарин]. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 551 с.] В. Мирабо, Дюпон де Неймур, В. Гурне
	Мектеп классической политэкономии	Салынган теориясынын негиздери чарбалык механизмдин	А. Смит, Д. Рикардо, Ж. Б. Сэй, [136, https://naukovedenie.ru/PDF]

Таблицанын уландысы

Теориялык ыкмалар	Экономикалык мектептин	Экономикалык механизм теориясына салым	Өкүлдөрү Таблицанын уландысы
	Неолиберальная мектеп	Өнүктүрүү теориясы чарбалык механизмдин	В. Ойкен,, А. Мюллер-Армак [Электронный ресурс] / Вальтер Ойкен; Перевод с нем. Л. А. Козлова, Ю. И. Куколева; Общ. редакция Л. И. Цедилина, К. Херрманн-Пиллата; Вступ. ст. О. Р. Лациса. – М.: Прогресс: Универс, 1995. – 496 с. – Режим доступа: https://rgub.ru/searchopac/book.php?id=RGUB%5CBIBL%5C0000155611 . Загл. с экрана.
<i>равновесный</i>	Мектеп маржиналист жана неоклассик	Киргизилген, анын илимий жүгүртүүгө «деген түшүнүк чарбалык механизм»	А. Курно, А. Маршалл, Л. Вальрас [https://naukovedenie.ru/PDF]
<i>теоретико-экономикалык</i>	Мектеби марксизм-ленинизма	Иштелип чыккан негиздерин талдоо социалисттик чарба механизмдерин	К. Маркс, В. И. Ленин. [Маркс, К. Капитал: Сочинения [Текст]: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – Москва: Госполитиздат, 1954. – Т. 13: / подгот. к печати А. Е. Коротеевой. – 1959. – XXVI. – 770 с.]
	Советская мектеп теориясы чарбалык механизмдин социализма	концепциясы Иштелип чыгып, пландуу жана чарбалык механизмдин	«Л. И. Абалкин, Бунич П. Ж., Оноприенко, С. С. Дзарасов» Абалкин, Л. И. [Собственность, хозяйственный механизм, производительные силы [Текст] / Л. И. Абалкин // Экономическая наука современной России. – 2000. – № 1(5). – С. 53.]
	Чет элдик мектептин теориясы чарбалык механизмдин	Өнүктүрүү теориясы чарбалык механизмдин шартында, рыноктук экономикалык мамилелердин	Ж. Кейнс [Электронный ресурс] / А. В. Холопов // Вестник МГИМО-Университета. – 2016. – №3. – С. 163-171. – Режим доступа: https://mgimo.ru/library/publications/quot_o_bshchaya_teoriya_quot_dzh_m_keynsa_vzgl_yad_80_let_spustya/ .] Загл. с экрана., Ж. Робинсон, А. Пигу, Р. Лукас
<i>институттук</i>	Тарыхый мектеп Германияда		Ф Баракчасы, А. Мюллер, Л. [Безверхая, О. Н. Развитие теории хозяйственного механизма и особенности ее реализации в различных моделях экономики / О. Н. Безверхая, Е. В. Потапова // Журнал экономической теории «AlterEconomics». – 2016. – № 3. – С. 220-233.] Шмолер, К. [Ли, Нань Развитие институтов хозяйственного механизма в цифровой экономике [Электронный ресурс] / Нань Ли. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_37067587_48670174.pdf .] Загл. с экрана., Бюхер, В. Рошер, В. Зомбарт, М. Вебер

Таблицанын уландысы

Теориялык ыкмалар	Экономикалык мектептин	Экономикалык механизм теориясына салым	Өкүлдөрү
институттук	Заманбап мектеп институциона лизм жана неоинституци онализма		«Д. Норт, Ж. К. Гэлбрейт, Р. Коуз, Лебедева Н.Н.» Норт, Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт;. – М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – 180 с.] Загл. с экрана.
	Ата мекендик кыргыз экономикалык мектеби,		Аюпов А. Н., Шатманов И. С. [Шатманов, И. С. Институты и экономическое развитие: Монография [Электронный ресурс] / И. С. Шатманов. – Изд-во: "LAP Lambert Academic Publishing". – 2012. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/book.nsf/64924053 /books.academic.ru.] Загл. с экрана. Базарбаев Р. Ш., [Базарбаева, Р. Ш. Институциональные изменения в трансформационных экономика стран СНГ: противоречия и пути разрешения [Текст] / Р. Ш. Базарбаева. – Бишкек: НИИ ИЭ при КЭУ, 2013. – 277 с.] Бакас уулу Бахтыяр

Булак: мезгилдүү адабияттын материалдарынын жана макалаларынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн.

Экономикалык механизмдин формалдуу институттарынын жыйындысына төмөнкүлөр мыйзамдуу түрдө киргизилет: мыйзам чыгаруу институттары; менчик институттары; коррупцияга каршы күрөшүү институту; Билим институттары; финансылык институттар.

Жогоруда саналган бардык экономикалык механизм институттарынын иши формалдуу жана формалдуу эмес эрежелерди аныктайт.

Албетте, экономикалык механизмдин расмий жана расмий эмес мекемелердин ылайык экономика үчүн жагдай идеалдуу болуп саналат, ал эми реалдуу жашоодо көп байкалган эмес. Экономикалык механизмдин формалдуу жана формалдуу эмес институттары карама-каршы келбесе, жок дегенде бири-бирине дал келбеген жагдай көбүрөөк мүнөздүү.

Акыркы он жылдыктарда илимий дүйнө материалдык өндүрүштүн, анын ичинде индустриалдык индустриянын экономиканы өнүктүрүүдөгү ролу жөнүндө талкууларды Активдүү жандандырды. Бул талкууну изилдөөнүн негизинде биз бөлүп: үстөмдүк материалдык жыргалчылыктарды өндүрүү жана үстөмдүк материалдык эмес жыргалчылыктарды (маалымат жана кызмат) жактоочулардын теориясы жактоочуларынын теориялары.

Кыргыз экономисттери иштеп чыккан индустриялаштыруу жана деиндустриалдаштыруу теориясынын алкагында Мусакожоев ш.м. сунуштаган [Мусакожоев ш. м. инновациялык модернизациялоо стратегиясы. [Текст] Ш. М. Мусакожоев /. Б.: Турар, 2010. – 165 б]. инновациялык модернизациялоо

стратегиясы жана өнөр жай саясатын ишке ашыруунун иштелип чыккан багыттары ч.м. Алкадырова, [Алкадырова Ч.М., Карбекова А.Б. Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайында өнөр жай саясатын ишке ашыруунун негизги багыттары [Текст]/ М. Рыскулбекова атындагы КЭУ Жарчысы б.2 (44) жыл: 2018], ал «Инвестиция тартуунун инструменттеринин бири-бул бизнес жүргүзүү үчүн атайын шарттарды түзгөн өнөр жай (индустриалдык) зоналарын түзүү. Кыргыз окумуштууларынын саналып өткөн изилдөөлөрү бул маселени иликтөөнү бир топ алдыга жылдырды, бирок ал маселени чече элек.

Диссертациянын «**Чарбалык механизм институттары жана реиндустриализация**» - экинчи главасында «реиндустриализация» жана «неоиндустриализация» деген дефинициялардын ар кандай аныктамаларына салыштырма талдоо берилген, анын негизинде «максатка багытталган реиндустриализация» категориясын киргизүү зарылдыгы негизделген, ошондой эле реиндустриализация факторлорунун классификациясы берилген.

Таблица 2.1.– «Реиндустриализация» түшүндүрмөсүнүн ар кандай аныктамаларынын салыштырмалуу талдоосу

	Авторлор	«Реиндустриализация» түшүнүгүнүн аныктамасы
1	Т. Уолтон, Дж. Миллер, Дж. Рабкин, У. Ковачич	атайын уруштан кийинки мезгилдеги өнөр жайды калыбына келтирүү саясаты
2	С.Д. Бодрунов	өлкөнүн экономикасында өнөр жайдын ролун жана ордун негизги компонент катары калыбына келтирүүгө багытталган иш-чаралар топтому [Бодрунов С.Д. Императивы, возможности и проблемы реиндустриализации [Текст] // С.Д. Бодрунов // Экономическое возрождение России. – 2013. - №1. – С. 4].
3	О.С. Сухарев	индустриалдык-технологиялык негизди пландуу түрдө калыбына келтирүүгө багытталган экономикалык саясат [Сухарев О.С. Экономическая теория индустриализации. [Электронный ресурс]: Вестник Пермского университета. Сер. «Экономика» = Perm University Herald. Economy. 2015. № 2(25). С. 6. – Режим доступа https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskaya-teoriya-industrializatsii/viewer
4	О. Мамедов	мамлекеттик бюджеттин эсебинен экономикалык өсүүнү стимулдаштыруу, эскирген тармактарды жаңылоо жана жаңы өнөр жай тармактарын түзүү максатында [Мамедов О. Нам нужна не реиндустриализация, нам нужна — реэкономизация! [Текст] / О. Мамедов // Terra economicus. –2016. –Том 14. – № 4. – С. 6-13].
5	А.А.Мальцев, К. Мерсиер-Суисса, А. Э. Мордвинова	бир жагынан, иштетүү өнөр жайын кайра жандантуу процесси жана экинчи жагынан, ушул процессти колдогон мамлекеттик саясат
6	С.Г. Ковалев	өндүрүш потенциалын мекенине кайтаруу [Ковалев С.Г. Теория трансформационного прорывного развития в глобализирующемся мире [Текст] / С.Г. Ковалев. – СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 2002. – 324 с].

Таблицанын уландысы

	Авторлор	«Реиндустриализация» аныктамасы	түшүнүгүнүн
7	С. Д. Валентей жана башкалар	өнөр жайды модернизациялоо активдүү системалык өнөр жай саясатын жүргүзүү негизинде, өндүрүш аппаратынын жаңыртылышын, структуралык (тармактык) бүтүндүктү калыбына келтирүүнү, кадрдык маселелерди чечүүнү жана өлкөнүн өнөр жай потенциалынын мейкиндиктик характеристиктерин теңшөөнү камтыган [Бурлачков В.К. Реиндустриализация экономики России в условиях новых угроз [Текст] / под ред. С. Д. Валентей. – Вып. 2. – Москва: ФГБОУ ВПО «РЭУ им. Г. В. Плеханова», 2015. – 72 с. – (Научные доклады РЭУ)].	
8	Эркин экономикалык коомчулук	өнөр жайды реорганизациялоо аркылуу интенсивдүү өнүктүрүү [Реиндустриализация. Круглый стол в Вольном экономическом обществе России // Мир новой экономики [Текст]. – 2014. – №1. – С.12].	
9	П. Присекару	ВВП структурасында иштетүү өнөр жайынын үлүшүн көбөйтүүгө багытталган саясаттын түрү [Prisecaru P Reindustrialization [Текст] // Knowledge Horizons Economics. – 2014. – Т.6. – Р. 21-25].	

Булак: автор тарабынан мезгилдүү басылмалардын материалдары жана макалаларынын негизинде түзүлдү.

«Максатка багытталган реиндустриализация» – бул конкреттүү максаттуу багыттардын негизинде «экономиканын локомотиви» катары өнөр жай өндүрүшүнүн жетектөөчү ролун калыбына келтирүү процесси.

«Максат багытталган реиндустриализациянын» негизги орнотуусу улуттук индустрияны таза түрдө калыбына келтирүү эмес, радикалдуу жаңылануунун жана технологиянын, өндүрүш базасынын жана өндүрүлгөн продукциянын ассортиментинин жана экономикалык механизм институттарынын негизинде заманбап өнөр жайды түзүү.

Максатка багытталган кайра индустриялаштыруу этабына келсек, биз бул этапты өлкө жаңы муундун индустриялаштыруу деңгээлине тез өтүүгө даярдана турган аралык, бирок өтө зарыл мезгил катары аныктайбыз.

Кийинки муундагы индустриялаштыруунун этаптарына төмөнкүлөр кирет:

I этап – кайра индустриялаштыруунун өбөлгөлөрүн түзүү, бул мезгил өнөр жай комплексин өнүктүрүүгө багытталган стратегияларды тандоо аныктоо менен мүнөздөлөт.

II этап – максатка багытталган кайра индустриялаштыруу, экинчи этапта олуттуу трансформация жүрөт, анын ичинде экономикалык механизм институттарында;

III этап – индустриялаштыруунун жаңы мууну. ал өнөр жайды толук масштабдуу модернизациялоо менен мүнөздөлөт.

Ошентип, максатка багытталган реиндустриализация жаңы муундун индустриялаштыруу деңгээлине жетүүдөгү аралык этап болуп саналат.

Акыркы жылдардагы мезгилдүү адабиятта кездешкен реиндустриалдаштыруу факторлорунун ар кандай системалаштырууларын төмөнкү белгилер боюнча классификациялоо сунушталат: таасир этүү механизмдеринин түрлөрү боюнча (институттук жана экономикалык); процесске таасир этүүнүн мүнөзү боюнча (реиндустриалдаштыруу процессине көмөктөшүүчү жана тоскоолдук кылуучу); пайда болуу мүнөзү боюнча (экзогендик жана эндогендик); ролдук белгиси боюнча (негизги жана экинчи даражадагы); таасир этүүнүн формасы боюнча (түз жана кыйыр) жана башкалар.

Кайра индустриялаштыруунун институционалдык факторлоруна укуктук, илимий-техникалык, саясий, социалдык, маданий жана башка факторлор кирет, алар реанимациянын динамикасына жана экономиканын индустриалдык секторунун өнүгүшүнө таасир этет.

Үчүнчү бөлүм **«Кайра индустриялаштыруу шарттарында экономикалык механизм институттарын изилдөөгө методологиялык ыкмалар»**

Изилдөөнүн объектиси болуп экономиканы реиндустриализациялоонун өбөлгөлөрүн түзүү жана максатка багытталган реиндустриализацияга өтүү шарттарында Кыргыз Республикасынын чарбалык механизмдин институттары саналат.

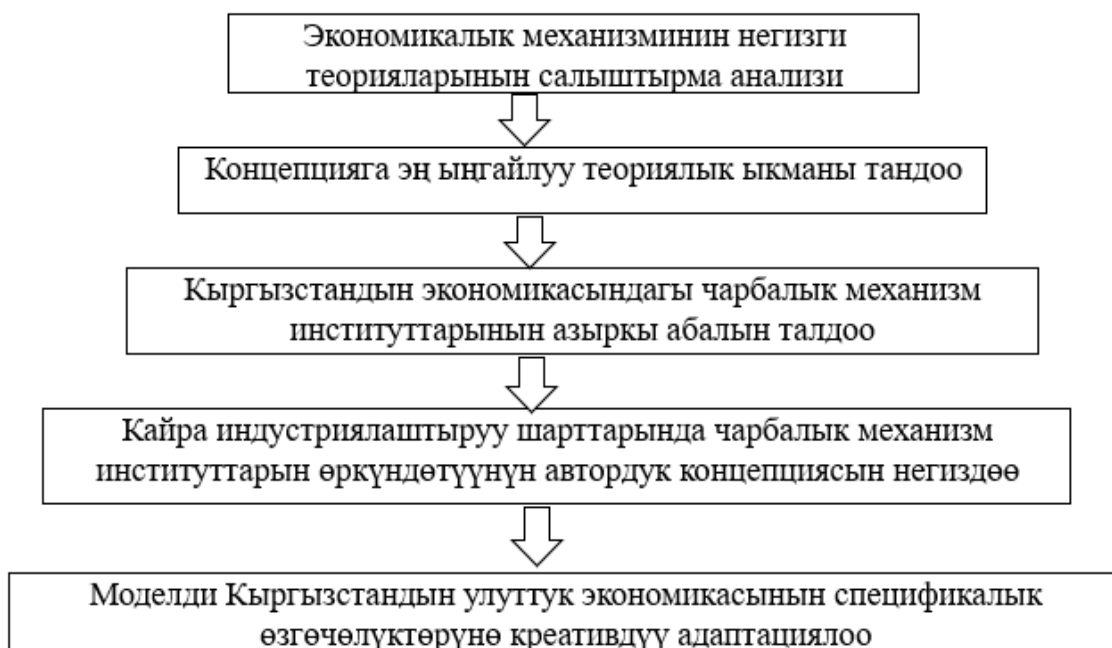
Изилдөөнүн предмети - жаңы муундун максаты багытталган индустриалдаштыруу болуп жаткан экономикалык механизм институттарынын ортосунда пайда болгон экономикалык мамилелердин жыйындысы.

Экономикалык механизмдин институттарын изилдөөнүн методологиялык аспектилери институттардын сапатын жана натыйжалуулугун өлчөөнү камтышы керек. Институттардын натыйжалуулугун өлчөө маселеси боюнча экономика илиминде бирдиктүү пикир иштелип чыккан эмес, ошондуктан эки ыкманы бөлөбүз: натыйжалуу жана институттук ыкмалар.

Натыйжалуу ыкманы жактоочулардын арасында кыргыз окумуштуусу И.С. Шатмановдун көз карашын белгилеп кетели, ага ылайык, натыйжалуулук экономикалык категория катары натыйжалардын чыгымдарга карата катышы менен аныкталат, анда «институттардын натыйжалуулугу – бул трансакциядан түшкөн кирешелердин трансакциялык чыгымдарга карата катышы. Демек, эгерде бул катыш 1ден жогору болсо, анда институт натыйжалуу жана натыйжалуу деп айтууга болот»

Институттук мамиленин алкагында «коомдун узак мөөнөттүү экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуучу система» катары көрсөтүлгөн натыйжалуу институттук система түшүнүгүнүн аныктамасы берилген. [Шатманов И.С. Институты и экономическое развитие. Монография. [Электронный ресурс] LAP LAMBERT Academic Publishin, 2012. С. 120. – Режим доступа – <http://dnb.dn.be>].

Диссертациянын автору экономиканы кайра индустриялаштыруу шартында экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү концепциясын иштеп чыккан, аны иштеп чыгуу этаптары төмөнкү 3.1. сүрөттө берилген:



3.1. сүрөт - Кайра индустриялаштыруу шарттарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу этаптарынын схемасы.

Булак: автор тарабынан иштелип чыккан

Бул ачып жана экономиканын кайра индустриалдаштыруу шарттарында экономикалык механизм институттарынын өнүктүрүүнүн негизги **мыйзам ченемдүүлүктөрүн**, себептерин жана айырмалоочу өзгөчөлүктөрүн топтоштурууга мүмкүндүк берди.

Экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү мыйзам ченемдүүлүктөрү төмөнкүлөрдү камтышы керек:

– **албетте, экономикалык механизмдин расмий жана расмий эмес мекемелердин ылайык келбеген учурда кризистин башталышы.**

Расмий жана расмий эмес институттардын дал келбестиги кризиске жана экономикалык жыргалчылыктын кагылышуусуна алып келиши мүмкүн. Эгерде мыйзамдар жана эрежелер реалдуу шарттарга жооп бербесе, бул аларды этибарга албоого, укуктук көйгөйлөргө жана коррупцияга алып келет. Эгерде формалдуу институттар коомдун үмүтүн актабаса, бул экономикалык системаларга жана мамлекеттик реформаларга болгон ишенимди азайтып, экономикалык туруксуздукка алып келет. Дисбалансты жана формалдуу институттардын формалдуу эмес шарттардын өзгөрүшүнө адаптацияланбай калышын шарттайт.

– **реиндустриализациянын институционалдык факторлорунун мүнөзүнүн коштугу мыйзам ченемдүү (бул процесске көмөк көрсөтүшү мүмкүн, ошондой эле тоскоолдук кылышы мүмкүн).** Инновация жана жаңы технологияларды киргизүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталган факторлор, илимий изилдөөлөрдү жана иштеп чыгууларды колдоо, натыйжалуу укуктук тутумдардын болушу жана экономикалык чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө тез көнүү жөндөмү кайра индустриялаштырууга өбөлгө түзөт. Экинчи жагынан, өтө эле ашыкча жөнгө салуу жана бюрократиялык тоскоолдуктар, уруксат жана лицензия алуунун татаал жол-жоболору жаңы өндүрүштөрдүн өнүгүшүн жайлатып, кайра индустриялаштыруу процессин татаалдаштырышы мүмкүн.

– **азыркы этапта экономикалык механизмдин негизги институту болуп билим институту эсептелет, ал билим берүү жана илим институтун, ошондой эле санариптештирүү институтун камтыйт.**

Экономикалык механизмдин жана атаандаштыкка жөндөмдүү экономиканын негизги элементи билим берүү институтун камтыган билим институту болуп саналат, ал эмгек рыногуна ийкемдүү жана ийкемдүү болушу керек. Илим жана өндүрүш институту, жаңы идеяларды жаратууга жана инновациялык өнүмдөрдү жана технологияларды түзүүгө көмөктөшөт. Санариптик технологияларды жана экономикалык ишмердүүлүк чөйрөсүн интеграциялоо мүмкүнчүлүгүн ачкан санариптештирүү институту.

Экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү мүнөздүү өзгөчөлүктөрү:

- чарбачылык механизмдин формалдуу институттарынын биздин республикада өнөр жай бизнесинин өсүшүнө интенсивдүү таасири;
- экономиканы кайра индустриялаштыруунун ар бир этабында экономикалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн туруксуздугу;
- кайра индустриялаштыруу процесстерине терс таасирин тийгизген экономикалык механизмдин негизги формалдуу эмес институту болуп коррупция саналат;
- кайра индустриялаштыруунун эң маанилүү институттук тоскоолдуктары болуп укуктук жана кесиптик-билим берүү институттук тоскоолдуктар саналат.

Төмөнкү тенденциялар аныкталды

1. кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө иштегендердин үлүшүнүн көбөйүшүнүн жана материалдык өндүрүштө иштегендердин үлүшүнүн азайышынын глобалдык тенденциясы байкалууда: бул технологиядагы өзгөрүүлөргө, глобалдашууга, ошондой эле керектөөчүлөрдүн каалоолорунун өзгөрүшүнө байланыштуу болушу мүмкүн, мында кызматтар көбүрөөк суроо-талапка ээ болуп, дүйнөлүк экономика жалпысынан тейлөө моделине өтүүдө, бул жумушчулардан жаңы көндүмдөрдү жана эмгек рыногунун өзгөрүп жаткан шарттарына ыңгайлашууну талап кылат.

2. реиндустриализациянын өбөлгөлөрүн калыптандыруунун үчүнчү этабына өтүүнү көрсөткөн туруктуу оң тенденция байкалууда, анткени 2001-2020-жылдардын узак мезгилинде өнөр жай өндүрүшүнүн физикалык көлөмүнүн индекси 53,4-жылдын деңгээлине карата 86% дан 1990% га чейин өскөн.

3. саясий туруктуулук, калктын пикирин эске алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу сыяктуу негиз салуучу институттук факторлор таасир эткен өнөр жай өндүрүшүнүн өсүш динамикасын чагылдырган оң прогноздук тенденция.

Бул мамлекет тарабынан институционалдык, саясий жана социалдык-экономикалык шарттарды түзүү Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт жана өлкөнүн экономикасынын андан ары өсүшүн камсыздайт.

Чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн аныкталган мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн негизинде кат-кабарлар гипотезасы түзүлгөн, ага ылайык чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү үчүн формалдуу жана формалдуу

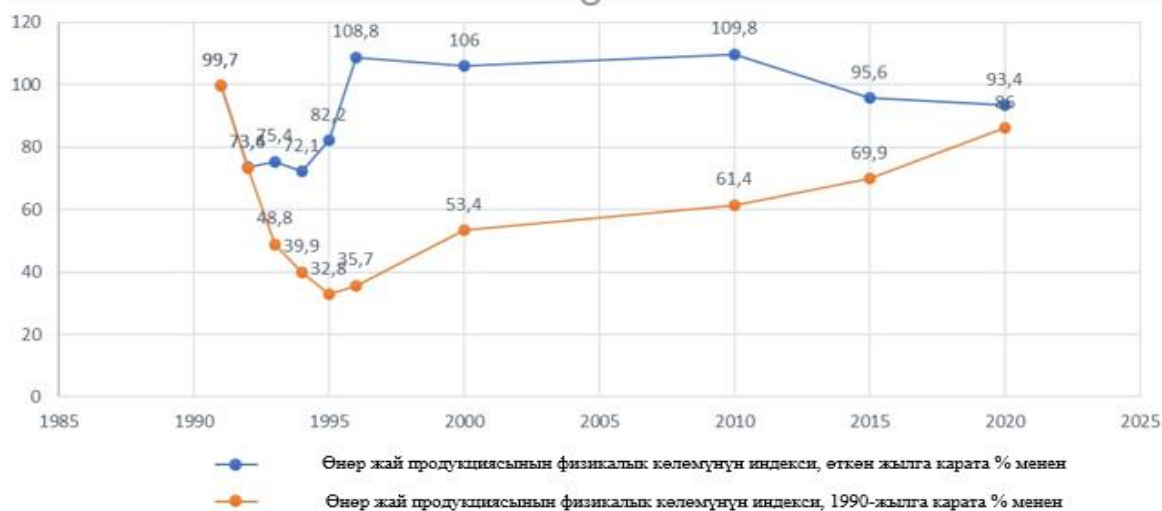
эмес институттардын кат-кабарлары (Шайкештиги), ошондой эле институттук тоскоолдуктардын жоктугу маанилүү ролду ойнойт.

Ошентип, экономикалык механизм институттарынын реиндустриалдаштыруу процесстерине тийгизген таасири бирдей эмес формалдуу эмес институттардын аракети менен аныкталат, алар өз кезегинде тигил же бул өлкөнүн тарыхый шарттары, каада-салттары жана баалуулуктары менен аныкталат.

«Кыргыз Республикасында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү жана өнөр жайдын эволюциясы» төртүнчү бөлүмдө чарбалык механизм институттарын трансформациялоо шарттарында республиканын өнөр жайынын өнүгүшү, ошондой эле формалдуу жана формалдуу эмес институттардын Кыргыз Республикасында өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө тийгизген таасири изилденет.

XX кылымдын аягында пландуу чарбалык механизмдин шарттарында формалдуу жана формалдуу эмес институттардын чыр-чатагы акыры келип механизмдин өзүнүн талкаланышынан, Советтер Союзунун ыдырашынан өзүнүн чечилишин тапты жана мурдагы СССРдин дээрлик бардык республикаларында, анын ичинде Кыргыз Республикасында экономиканын трансформациялык төмөндөөсүн шарттады.

Кыргыз Республикасынын экономикасындагы трансформациялык төмөндөө 6 жылга созулду, ал эми ИДПнын көлөмүнүн азайышынын жалпы өлчөмү ушул мезгилде 50% ды түздү, баарынан көп республиканын өнөр жайы жабыр тартты, муну 4.1-сүрөттө көрсөтүлгөн өнөр жай өндүрүшүнүн физикалык көлөмүнүн индекстеринин динамикасы тастыктап турат.



4.1. сүрөт - Кыргызстандагы өнөр жай өндүрүшүнүн физикалык көлөмүнүн индекси

Булак: Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын 30 жылдык маалыматтарынын негизинде түзүлгөн. [Электрондук ресурс]: цифралар жана фактылар. Бишкек, 2021 Б.З. - Кирүү режими

<https://www.gov.kg/files/news/froala/1414587ce8a3208483d86e378d48e3668185f53f.pdf>.

Маалыматтардан сүрөт. 4.1 1991-жылдан 1995-жылга чейинки мезгилде Кыргызстанда өнөр жай ИДПсынын көлөмү 67,2% га, башкача айтканда жарымынан көбүрөөккө кыскаргандыгы байкалат. 1996-жылдан баштап өнөр

жай продукциясын өндүрүүнүн көлөмү өткөн жылга карата % менен жогорулагандыгы белгиленген. Бирок ошого карабастан, 2000-жылы өнөр жай продукциясын өндүрүү 1990-жылга карата % 54% гана түзгөн. Кийинки жылдары өткөн жылга карата өнөр жай продукциясын өндүрүүнүн көлөмүнүн көбөйүшү байкалат. Бирок, 1990-жылга карата өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмүнүн динамикасын салыштырмалуу талдоо. 2010-жылы экенин көрсөтүп турат. Кыргызстанда өнөр жай өндүрүшүнүн физикалык көлөмүнүн индекси базистик өндүрүштүн 61,4% гана түзгөн (1990 – ж.), 2015 – жылы-69,9%, ал эми 2020-жылы-86%.



4.2 - сүрөт - Кыргыз Республикасынын ИДП түзүмүндөгү өнөр жайдын % үлүшү

Булак: Кыргыз Республикасынын Өнөр жай көрсөткүчтөрү боюнча КР УСК маалыматтарынын негизинде түзүлдү. [Электрондук ресурс]: Бишкек, 2021 Б.З. - Кируу режими <https://stat.gov.kg/ru/>
<https://www.stat.gov.kg/media/publicationarchive/c9dfc0a6-2567-46e3-a410-618e9fadcb9b.pdf>.

Өнөр жайды, атап айтканда, экономиканы өнүктүрүү үчүн ИДПнын түзүмүндөгү өнөр жайдын үлүшү сыяктуу көрсөткүч маанилүү ролду ойнойт. Бул индикатордун Кыргызстандагы динамикасы 4.2-сүрөттө чагылдырылган.

Эгерде 1990– жылы Кыргыз Республикасында ИДПга карата пайыздарда өнөр жайдын дүң кошумча наркынын үлүшү 35% түзсө, 1992-жылы-32,2% түзгөн. Мезгил ичинде (1992-1996 – жж.) өнөр жай ДДС үлүшү жыл сайын кыскарып, 1996-жылы ал өзүнүн тарыхый минимумуна-11,1% жеткен, ал эми ошол эле мезгилде айыл чарба ДДС үлүшү 46,2% ды түзгөн.

4.2-сүрөттө келтирилген статистикалык маалыматтарды изилдөө 1991-1995 – жылдары деиндустриялаштыруу болгон.

Көптөгөн кыргыз окумуштууларынын пикирине кошулушубуз керек: «эгерде 1990 – жылы ИДПнын түзүмүндө кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн үлүшүнө 0,5% гана туура келсе, 2008 – жылы – 43,9%, 2010-жылы-46,1%, ал эми 2011-жылы-44,9% туура келсе» [Кумскова Н.Х., Гусева В.И. *Экономический рост в трансформационной экономике Кыргызстана. [Текст]* / Кумскова Н.Х. – Б.: КРСУ, 2012. С.139].

Акыркы жылдары ИДПнын түзүмүндө кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн үлүшү 43,4% дан 49% га чейин өзгөрүп турат. 2023-жылга ИДПнын түзүмүн изилдеп, ал 4.3-сүрөттө көрсөтүлгөн.



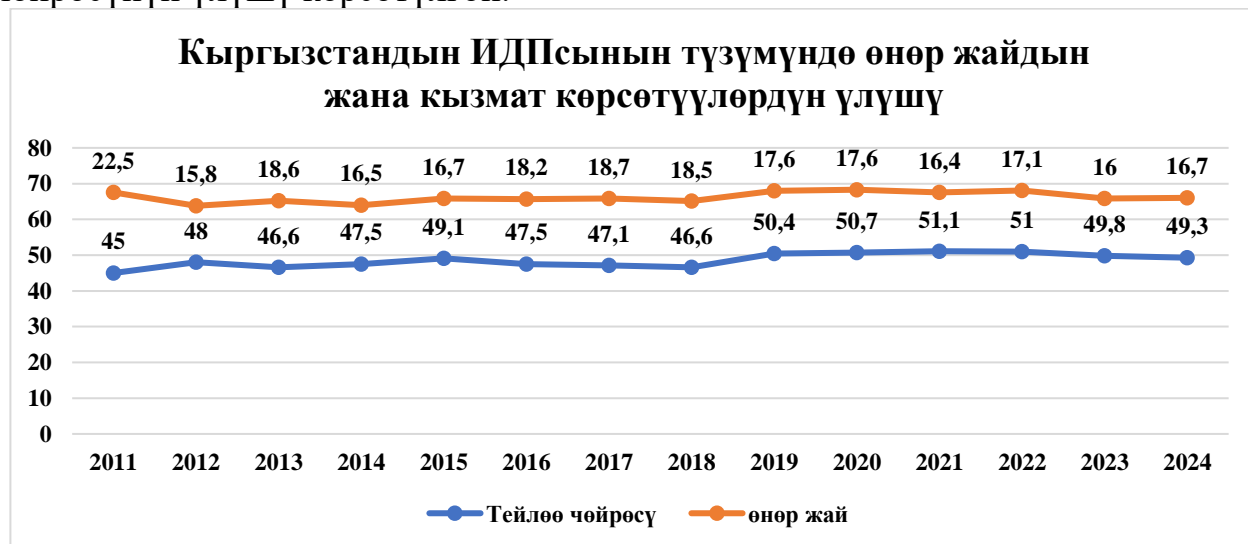
4.3-сүрөт. 2023-жылга ИДПнын түзүмү

Булак: КР УСК маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлгөн. [Электронный ресурс]: Бишкек: 2024. – Режим доступа - [[<https://stat.gov.kg/ru/>]].

ИДПнын түзүмүндө кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн үлүшүнүн көбөйүшү башка тармактардын, анын ичинде өнөр жайдын үлүшүнүн азайышын шарттады деп байкоого болот.

Бирок, өткөн жылга да, 1990-жылга да, 1991-жылга да, 1992-жылга да өнөр жай продукциясынын физикалык көлөмүнүн индексинин төмөндөө тенденциясын танууга болбойт.

4.4-сүрөттө ИДПнын структурасында өнөр жайдын жана кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн үлүшү көрсөтүлгөн.



Сүрөт – 4.4. ИДПнын структурасында өнөр жай жана кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн үлүшү

Булак: КР УСК 2023 жылга карата маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электронный ресурс]: Бишкек: 2024. – Режим доступа - [<https://stat.gov.kg/ru/>]

Албетте, изилдөө мезгилинде ИДПнын структурасы таанылгыс болуп өзгөрдү, айрыкча кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн үлүшү эки эсе көбөйдү. Бирок бул биздин экономика постиндустриалдык экономика дооруна кирди деп

айтууга негиз жок, тескерисинче, кырдаалды, анын ичинде институционалдык факторлордун таасирин тереңирээк изилдеп, талдоо керек.

1991-2022-жылдар аралыгында Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшүн мүнөздөгөн статистикалык маалыматтарды талдоо төмөнкү этаптарды бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди:

- I этап – трансформациялык индустриялаштыруу (1991-1995жж.)
- II этап – өнөр жайды жарым-жартылай жандандыруу (1996-2000жж.)
- III этап – Кайра индустриялаштыруунун өбөлгөлөрүн түзүү этабы (2001-2022жж.)

Кыргыз Республикасында өнөр жайды өнүктүрүүнүн ар бир этабында чарбалык механизм институттарынын таасири олуттуу жана бир түрдүү болбогондугу негиздүү.

Кайра индустриялаштыруунун институционалдык факторлорунун арасында төмөнкүлөрдү айтуу керек:

- мамлекеттик институттарды колдоонун натыйжасыздыгы;
- менчиктештирүү мезгилинде ишканаларды натыйжалуу башкаруу көндүмдөрүнүн жетишсиздиги;
- мамлекеттик структуралардагы коррупциянын жогорку деңгээли;
- инфраструктуранын толук эмес өнүгүшү;
- менчик укугун жана инвестицияларды коргоо үчүн так мыйзамдык базанын жоктугу.

1991-1995-жылдар мезгилинде пландык механизмдин шарттарында колдонулган көптөгөн ченемдик-укуктук актылар актуалдуулугун жоготкон, ал эми рыноктук чарбалык механизмге ылайык келген жаңылары иштеп чыгууга жана кабыл алууга үлгүргөн эмес.

Мындай институттук шарттарда мамлекет иш жүзүндө өзүнүн негизги функцияларын, анын ичинде натыйжалуу чарбалык иш үчүн шарттарды түзүүнү аткара албай калды. Мындан тышкары, Туруксуз жана күтүүсүз институттук чөйрө криминалдык түзүмдөрдүн активдүү катышуусу менен чайкоочулуктун өнүгүшүнө түрткү берди.

Өнөр жай өндүрүшүнүн жарым-жартылай жандануу этабында институционалдык факторлор маанилүү роль ойногон. Алсак, 1996-2000-жылдары Кыргыз Республикасынын өнөр жайын өнүктүрүүнүн укуктук негиздерин түптөгөн ченемдик-укуктук база түзүлгөн, 1998-жылы «Инновациялык ишмердүүлүк жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган, бул, албетте, өнөр жай өндүрүшүнүн өсүшүн стимулдаштырууну камсыз кылган.

Кайра индустриялаштырууга өбөлгө түзгөн Институционалдык факторлорго төмөнкүлөр кирет:

- институттардын сапатын туруктуу өркүндөтүү;
- саясий туруктуулук;
- институттардын сапатын жакшыртуу;
- мамлекеттин институттарынын коррупцияга каршы активдүү күрөшү.

Кыргыз Республикасында өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө институттук факторлордун таасирин аныктоо үчүн бир нече корреляциялык-Регрессиялык талдоо жүргүзүлгөн.

Натыйжалуу көрсөткүч (Y) катары өлкөдөгү өнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүү деңгээлин билдирүүчү катары дүң кошумча наркты (ProizTekDoll) кабыл алабыз.

Натыйжалуу көрсөткүчкө потенциалдуу таасир этүүчү жөнгө салуучу факторлор катары дүйнөлүк банктын отчетторуна алынган негизги чоңдуктар колдонулду [269, <https://data.worldbank.org/>]:

1. Мыйзамдардын сапаты
2. Мыйзам үстөмдүгү
3. Коррупцияны ооздуктоо
4. Саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу
5. Өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу
6. Калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу

Көп өлчөмдүү статистикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү, атап айтканда регрессиялык анализ, массалык байкоо жүргүзүүсүз мүмкүн эмес. Буга байланыштуу иштеп чыгуунун натыйжасында Улуттук статистика комитетинин жана Дүйнөлүк банктын 21 жыл ичиндеги маалыматтары пайдаланылды (таблица. 4.1).

4.1. Таблица - Кыргыз Республикасында өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө институттук факторлордун таасирине эконометрикалык талдоо жүргүзүү үчүн баштапкы маалымат

Жылдар	Мыйзамдардын сапаты	Мыйзам үстөмдүгү	Коррупцияны ооздуктоо	Саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу	Өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу	Калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу	Өнөр жай (анын ичинде курулуш), кошумча нарк (тек. АКШ доллары.)
	KachZak	VerhZak	Corrup	PolitStab	EffPrav	PodotGoals	PromTekDolls
2002	49,73	23,38	10,05	26,98	35,68	19,40	342 222 004
2003	40,00	26,87	11,11	18,09	36,22	20,90	388 469 944
2004	39,30	23,08	12,81	15,05	31,84	19,23	479 667 909
2005	16,67	13,88	8,78	14,56	21,57	23,08	491 248 614
2006	25,98	7,66	6,83	11,59	24,88	25,96	497 523 218
2007	36,89	7,66	4,85	17,39	23,30	20,67	634 356 230
2008	42,72	6,73	5,83	26,44	22,33	17,31	1 050 037 697
2009	40,67	6,16	4,31	25,12	16,75	18,48	1 108 530 205
2010	43,54	8,53	10,48	15,17	30,14	21,33	1 259 252 259

Таблицанын уландысы

Жылдар	Мыйзамдардын сапаты	Мыйзам үстөмдүгү	Коррупцияны ооздуктоо	Саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу	Өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу	Калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу	Өнөр жай (анын ичинде курулуш), кошумча нарк (тек. АКШ доллары.)
2011	45,50	10,80	6,64	15,17	30,33	28,64	1 701 230 233
2012	40,76	11,74	11,37	18,96	30,33	28,64	1 470 115 216
2013	42,18	13,15	11,37	18,48	31,28	30,05	1 822 286 066
2014	34,62	16,83	12,50	19,52	17,79	32,51	1 783 997 390
2015	33,33	13,33	10,95	18,10	16,67	33,50	1 674 757 511
2016	39,52	14,29	12,38	23,33	15,71	33,50	1 808 633 191
2017	37,62	17,14	12,86	31,90	22,38	33,50	2 103 525 617
2018	36,67	18,10	16,19	28,77	29,05	34,47	2 272 777 048
2019	37,62	19,05	17,14	37,74	25,71	33,33	2 527 311 145
2020	36,67	17,62	13,33	28,77	31,43	32,37	2 272 173 660
2021	30,48	13,81	12,86	29,72	22,38	32,37	2 246 156 116
2022	28,77	12,74	10,38	25,47	17,92	28,99	2 627 657 112

Булак: <https://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>

Бардык өзгөрмөлөрдү теңдемеге киргизүү керекпи же в чоңдугуна олуттуу таасир этпеген өзгөрмөлөр барбы же теңдемеге киргизүү максатка ылайыксызбы, аныкталышы керек.

Таблица-4.2 - жуп корреляция коэффициенттеринин матрицасы

	PROMTEKDOLL	PODOTGOS	POLITSTAB	KACHZAK	EFFPRAV	CORRUP	VERHZAK
PROMTEKDOLL	1	0.82	0.62	-0.05	-0.30	0.57	-0.03
PODOTGOS	0.82	1	0.38	-0.22	-0.26	0.67	0.14
POLITSTAB	0.62	0.38	1	0.16	-0.17	0.50	0.25
KACHZAK	-0.05	-0.22	0.16	1	0.47	-0.02	0.14
EFFPRAV	-0.30	-0.26	-0.12	0.47	1	0.19	0.497
CORRUP	0.57	0.67	0.50	-0.02	0.19	1	0.66
VERHZAK	-0.03	0.14	0.25	0.14	0.497	0.66	1

Бул суроону чечүү үчүн жупташкан корреляция коэффициенттеринин матрицасы көп колдонулат. Мындай таблицанын элементтери бардык факторлор үчүн жупташкан корреляция коэффициенттери болуп саналат.

4.2. таблицасынан көрүнгөндөй өнөр жай өндүрүшүнүн дүң кошумча наркы (PROMTEKDOLL) калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу (PODOTGOS), саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу (POLITSTAB) сыяктуу институционалдык көрсөткүчтөр менен тыгыз байланышта жана бул факторлор менен өз ара байланыш оң экендигин белгилөөгө болот. Бирок, мыйзамдардын сапаты (KACHZAK), мыйзамдын

үстөмдүгү (VERHZAK), өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу (EFFPRAV) сыяктуу факторлор менен начар байланыш дагы байкалууда.

Эң жөнөкөй эконометрикалык модель катары өнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүү көрсөткүчүнүн регрессиясын колдо болгон бардык өзгөрмөлөргө карап көрөлү. Колдонмо «E-views» программалар пакетин колдонуу менен математикалык аппаратты колдонуу биз тарабынан, төмөнкү жыйынтыктарды алынган:

Dependent Variable: PROMTEKDOLL

Method: Least Squares

Date: 11/08/23 Time: 18:32

Sample: 2002 2022

Included observations: 21

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
PODOTGOS	73500473	20218437	3.635319	0.0024
POLITSTAB	38658873	13167320	2.935971	0.0102
VERHZAK	-50537258	20982883	-2.408499	0.0293
CORRUP	55899799	48386821	1.155269	0.2661
KACHZAK	9045765	11235310	0.805119	0.4333
C	-1.59E+09	6.19E+08	-2.574520	0.0211
R-squared	0.851389	Mean var	dependent	1.46E+09
Adjusted squared	R-0.801852	S.D. var	dependent	7.60E+08
S.E. of regression	3.38E+08	Akaike criterion	info	42.35190
Sum squared resid	1.72E+18	Schwarz criterion		42.65034
Log likelihood	-438.6950	F-statistic		17.18694
Durbin-Watson stat	1.209688	Prob(F-statistic)		0.000010

Таблицанын маалыматтарынын натыйжасын талдоонун негизинде калктын пикирин жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугун эске алуу

(PODOTGOS), саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу (POLITSTAB) сыяктуу көрсөткүчтөрдүн жогорку маанисин белгилөөгө болот. Мында t-статистиканын төмөн маанилери көрсөткөндөй, мыйзамдардын сапаты (KACHZAK) жана коррупцияны ооздуктоо (CORRUP) сыяктуу көрсөткүчтөр анча маанилүү эмес болуп чыкты.

Моделдин кыйла маанилүү натыйжаларын алуу үчүн жана салымдарды аныктоо үчүн институционалдык факторлор, ошондой эле алардын натыйжалуулугун өзгөртүү үчүн бардык көрсөткүчтөрдүн өсүшүн эсептөөнүн негизинде талдоо жүргүзүлдү. Бул үчүн өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмүнө көз карандысыз институттук себептерден таасирин эконометрикалык талдоо жүргүзүү максатында, Кобб-Дугластын $Y = A K^{\alpha} L^{\beta}$ мультипликативдик функциясын кошумча $\log Y = \log A + \alpha \log K + \beta \log L$ айлантабыз. Мында логарифмдөө ченелүүчү чоңдуктардын өзгөрүшүнө алып келерин, б.а. логарифмдик функцияны көрсөткүчтөр пайыз менен ченелерин эстен чыгарбоо керек.

Таблица 4.3. – t-статистиканын маанилери

Dependent Variable: LOGPROM

Method: Least Squares

Date: 11/08/23 Time: 17:52

Sample: 2002 2022

Included observations: 21

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOGPODOT4	1.840834	0.403459	4.562636	0.0004
LOGPOLIT7	0.712807	0.235061	3.032437	0.0084
LOGVERH2	-1.008582	0.275068	-3.666667	0.0023
LOGCORRUP8	0.635838	0.386422	1.645451	0.1207
LOGKACH3	0.449273	0.296217	1.516704	0.1501
C	12.24963	1.598403	7.663665	0.0000
R-squared	0.864058	Mean var	dependent	20.91648
Adjusted squared	R-0.818744	S.D. var	dependent	0.676646
S.E. of regression	0.288076	Akaike criterion	info	0.583773
Sum resid squared	1.244819	Schwarz criterion		0.882208

Log likelihood	-0.12962	F-statistic	19.0682
			3
Durbin-Watson stat	1.51553	Prob(F-statistic)	0.00000
	9		5

же болбосо :

$$\text{LogProm} = 1.84 * \text{LogPodot} + 0.71 * \text{LogPolit} - 1.01 * \text{LogVerh} + 0.64 * \text{LogCorrup} + 0.45 * \text{LogKach} + 12.24$$

4.3-таблицада. тиешелүү фактор үчүн t-статистиканын маанилери көрсөтүлгөн. t-статистиканын иш жүзүндөгү маанилерин таблицалык маанилери менен салыштырганда, 99% аныктыгы менен LogPodot, LogPolit, LogVerh факторлору натыйжалуу фактордун өзгөрүшүн түшүндүрө алат деп ырастоого болот. Ал эми коомдук жана коомдук себептер гана 85% денгээлинде маанилүү болуп саналат. Детерминация коэффициенти 0,86 бул табылган моделде көрсөтүлгөн институционалдык факторлор 86% өлкөдөгү өнөр жай өндүрүшүнүн өзгөрүшүн түшүндүрөт дегенди билдирет.

Каралып жаткан моделди кадимки Кобб-Дуглас формуласына келтирүү үчүн биз аны кошумча түрдөн мультипликативдик түргө айландырабыз:

$$\text{PROMTEKDOLL} = e^{12,24} * \text{Podot}^{1,84} * \text{Polit}^{0,71} * \text{Verh}^{-1,01} * \text{Corrup}^{0,64} * \text{Kach}^{0,45} \quad (2)$$

Кыргызстанда өнөр жайдын өндүрүштүк функцияларында алынган коэффициенттерди талдоодо өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө мамлекеттик органдардын туруктуулугуна жана отчеттуулугуна күчтүү таасир этери жөнүндө тыянакка келүүгө болот. Муну менен биздин республикада өнөр жай бизнесинин өсүшү технологиялык өнүгүүнүн жана кыйла өндүрүмдүү эмгектин деңгээлинин жогорулоосу менен гана эмес, саясий туруктуулук, калктын пикирин эске алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу сыяктуу негиз салуучу институттук факторлор менен түшүндүрүлөт.

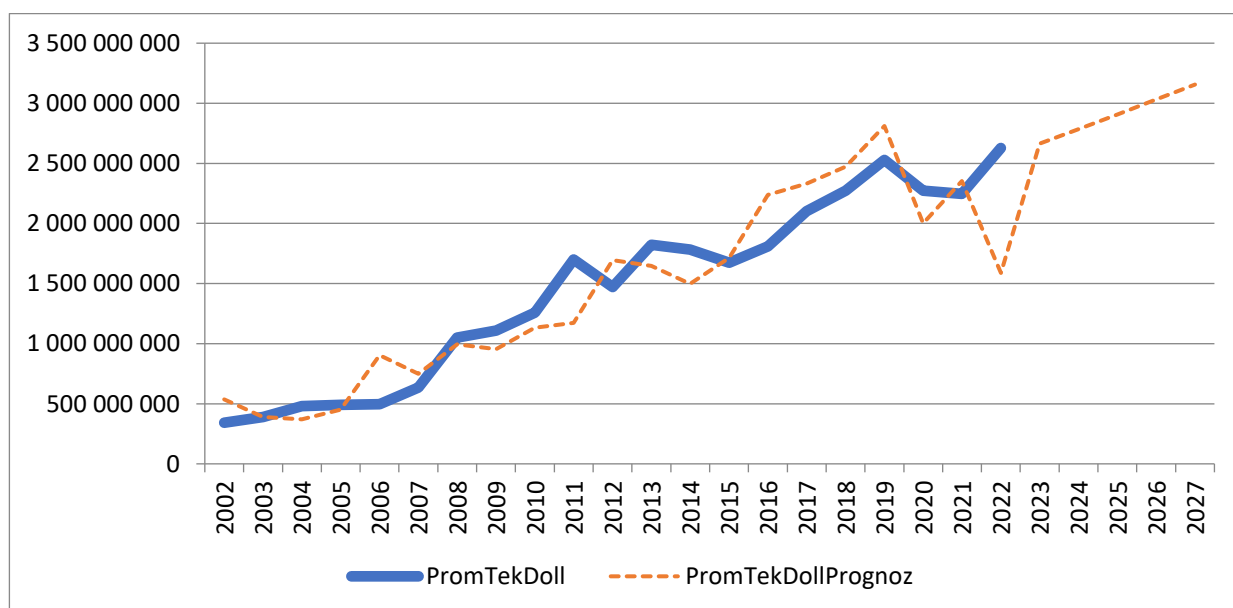
4.4. Таблица -2023-2027-жылдарга өнөр жай өндүрүшүнүн божомолун баалоо.

Жылдар	Мыйзамдардын сапаты	Мыйзам үстөмдүгү	Коррупцияны ооздуктоо	Саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу	Өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу	Калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу	Өнөр жай (анын ичинде курулуш), кошумча нарк (тек. АКШ доллары.)
	KachZak	VerhZak	Corrup	PolitStab	PodotGos	PromTekDoll	
2002	49,73	23,38	10,05	26,98	19,40	342 222 004	536 651 383
2003	40,00	26,87	11,11	18,09	20,90	388 469 944	388 593 860
2004	39,30	23,08	12,81	15,05	19,23	479 667 909	370 281 504
2005	16,67	13,88	8,78	14,56	23,08	491 248 614	452 189 753
2006	25,98	7,66	6,83	11,59	25,96	497 523 218	904 943 751
2007	36,89	7,66	4,85	17,39	20,67	634 356 230	748 518 707
2008	42,72	6,73	5,83	26,44	17,31	1 050 037 697	993 574 535
2009	40,67	6,16	4,31	25,12	18,48	1 108 530 205	954 014 305

Таблицанын уландысы

Жылдар	Мыйзамдардын сапаты	Мыйзам үстөмдүгү	Коррупцияны ооздуктоо	Саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу	Өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу	Калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу	Өнөр жай (анын ичинде курулуш), кошумча нарк (тек. АКШ доллары.)
2010	43,54	8,53	10,48	15,17	21,33	1 259 252 259	1 132 485 372
2011	45,50	10,80	6,64	15,17	28,64	1 701 230 233	1 171 965 146
2012	40,76	11,74	11,37	18,96	28,64	1 470 115 216	1 693 736 615
2013	42,18	13,15	11,37	18,48	30,05	1 822 286 066	1 646 037 937
2014	34,62	16,83	12,50	19,52	32,51	1 783 997 390	1 498 932 777
2015	33,33	13,33	10,95	18,10	33,50	1 674 757 511	1 714 735 927
2016	39,52	14,29	12,38	23,33	33,50	1 808 633 191	2 237 548 517
2017	37,62	17,14	12,86	31,90	33,50	2 103 525 617	2 331 048 258
2018	36,67	18,10	16,19	28,77	34,47	2 272 777 048	2 473 609 225
2019	37,62	19,05	17,14	37,74	33,33	2 527 311 145	2 811 097 568
2020	36,67	17,62	13,33	28,77	32,37	2 272 173 660	2 000 634 346
2021	30,48	13,81	12,86	29,72	32,37	2 246 156 116	2 353 652 503
2022	28,77	12,74	10,38	25,47	28,99	2 627 657 112	1 588 067 365
2023	32,16	18,82	15,96	31,01	36,95		2 663 167 008
2024	31,47	19,50	16,56	31,86	37,92		2 784 777 701
2025	30,79	20,19	17,16	32,71	38,88		2 907 543 600
2026	30,11	20,88	17,76	33,57	39,85		3 031 288 099
2027	29,42	21,56	18,37	34,42	40,82		3 155 827 063

Бул божомолдун визуалдык көрүнүшү 4.5. сүрөттө көрсөтүлгөн.



4.5.- Сүрөт- КР Өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмдөрүнүн иш жүзүндөгү жана болжолдуу маанилерин АКШ долл.менен салыштыруу.

Бул болжолдуу тенденция жогоруда келтирилген институционалдык факторлор таасир эткен өнөр жай өндүрүшүнүн өсүшүнүн оң динамикасын көрсөтүп турат. Мунун баары мамлекет тарабынан институционалдык, саясий жана социалдык-экономикалык шарттарды түзүү Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт жана өлкөнүн экономикасынын андан ары өсүшүн камсыздайт.

2024-жылдын февралынан апрелине чейинки мезгилде онлайн режиминде бул формаларды колдонуу менен Кыргыз Республикасындагы ишканалар арасында анкеталоо жүргүзүлгөн, бул сурамжылоого 96 респондент катышкан.

Булак: составлен на основе данных проведенного автором анкетирования «Анкета «Оценка потенциала развития промышленности» [Электронный ресурс]: Бишкек: 2024. – Режим доступа - [\[https://docs.google.com/forms/d/1kd_QIocO8FubZYBBmKpLi6nBy4MnaQcdrExmbK_SnSY/edit?ts=66110877#responses\]](https://docs.google.com/forms/d/1kd_QIocO8FubZYBBmKpLi6nBy4MnaQcdrExmbK_SnSY/edit?ts=66110877#responses).

Бул сурамжылоонун негизги максаты – "маалыматты системалаштыруу, тренддерди талдоо жана Кыргызстанда өнөр жайдын өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлорду жана тоскоолдуктарды аныктоо", анкеталоонун критерийлери жана натыйжалары 4.6.-сүрөттө берилген.

<i>Суроо критерийлери</i>	<i>Уровень</i>
Учурдагы мамлекеттик саясаттын натыйжалуулугу	33,7%
Республиканын өнөр жайын колдоо боюнча мамлекеттик саясаттын жеңилдиктеринин жана салыктык стимулдардын натыйжалуулугунун деңгээли	30,4%
Жаңы өнөр жай ишканаларын өнүктүрүү үчүн мыйзамдык тоскоолдуктардын татаалдыгы	39,1%
Учурдагы ченемдик актылардын негизинде өнөр жай инвестицияларын стимулдаштыруу деңгээли	10,9%
Өнөр жайды колдоо үчүн финансылык институттардын сапаты	21,7%
Каржылоо программаларынын өнөр жайды өнүктүрүү муктаждыктарына ылайыктуулугу	28,3%
Өнөр жай ишканалары үчүн кадрларды даярдоо деңгээли	16,3%
Инновацияларды киргизүү үчүн технологиялык тоскоолдуктардын деңгээли	37%
Өнөр жайды өнүктүрүүгө киргизилүүчү инновациялык программалардын натыйжалуулугунун деңгээли	22,8%
Бажы жол-жоболорунун татаалдык деңгээли	42,4%

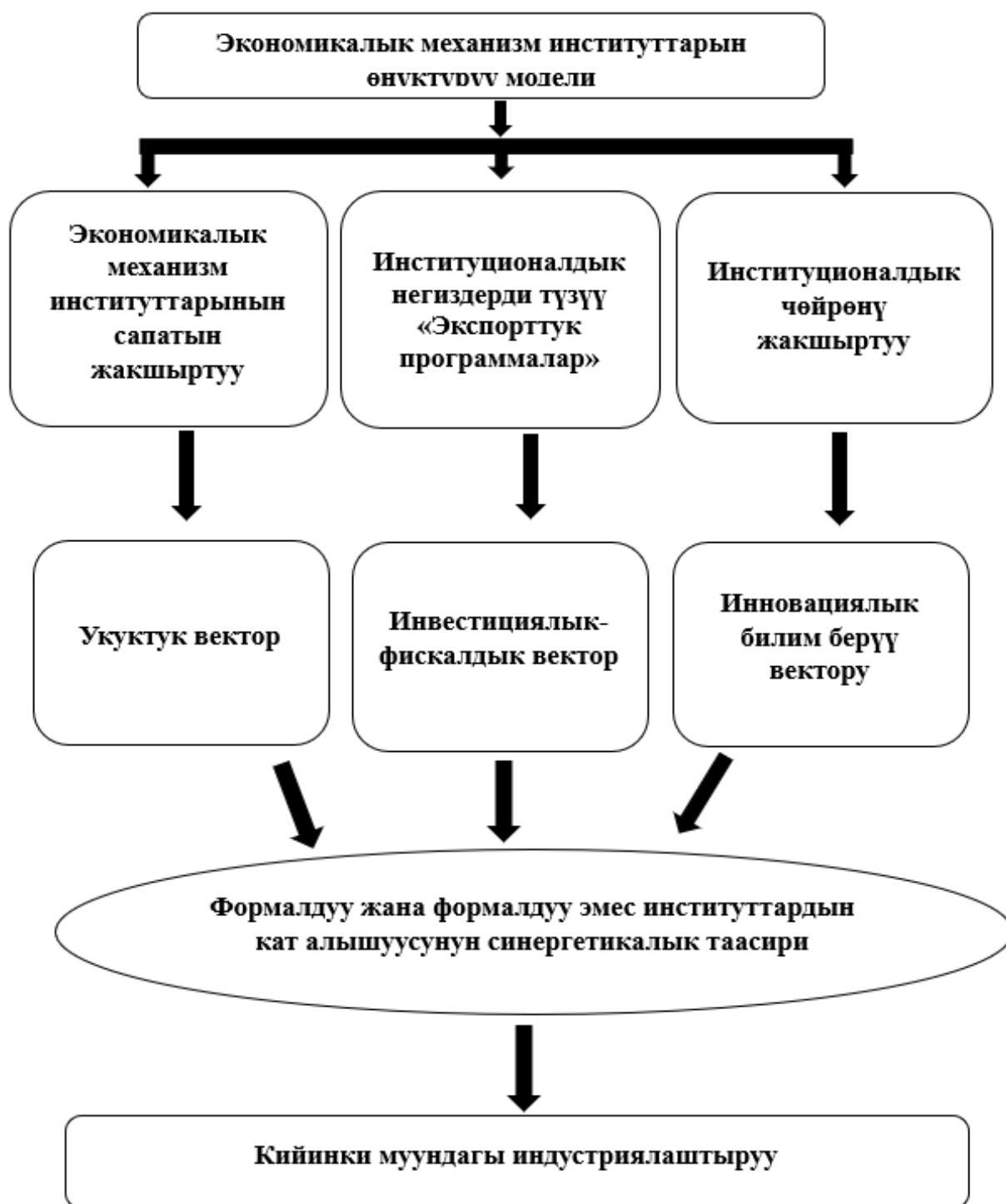
4.6. Сурот. Сурамжылоонун жыйынтыгы

Булак: [306, https://docs.google.com/forms/d/1kd_QIocO8FubZYBBmKpLi6nBy4MnaQcdrExmbK_SnSY/edit#responses].

Диссертациянын автору тарабынан түзүлгөн соцопрос анкеталарын талдоонун негизинде Кыргызстанда реиндустриализациянын институционалдык тоскоолдуктарынын бар экендиги ачыкка чыкты: системалуу институционалдык тоскоолдуктар (натыйжада коррупция сыяктуу системалуу институционалдык көйгөйлөр пайда болот"; укуктук институционалдык тоскоолдуктар (мыйзамдардын өркүндөтүлбөгөндүгү); маалыматтык тоскоолдуктар (маалыматтын, нускамалардын, регламенттердин жетишсиздигинен келип чыгат); демографиялык институционалдык тоскоолдуктар (кадрлардын эскириши, агып кетиши); кесиптик-билим берүү институттук тоскоолдуктар (индустриалдык сектор үчүн адистерди даярдоо системасынын жетишсиздиги).

«Кыргыз Республикасында чарбалык механизм институттарынын сапатын өркүндөтүүнүн негизинде реиндустриализациялоонун перспективалары» - диссертациянын бешинчи главасында Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүү стратегиясында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн автордук концепциясы жана жаңы муундагы өлкөнү максатка багытталган индустриялаштыруу деңгээлине карай жылуунун перспективалары берилген.

Биз Кыргызстандын экономикасын максатка багытталган реиндустриалдаштыруу шарттарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү моделин сунуштайбыз, ал алыскы келечектен азыркы этаптын реалдуулугуна жана зарылдыгына айланды.



5.1. сүрөтү- Экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү модели

Булак: автор тарабынан тузулгон.

Белгилей кетсек, аталган багыттар боюнча бардык иш-чаралар жыйынтыгында Кыргызстанды калктын жан башына ИДП УИСКЕ жана өнүгүү деңгээли жогору өлкөлөргө жакындай турган жаңы муундагы индустриялаштыруучу өлкөгө айландыруу максатын көздөйт.

Максатка багытталган реиндустриалдаштыруу шарттарында Кыргыз Республикасынын чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн концептуалдуу моделин түзүүдө биз «өсүүнүн негизги чекиттерин» аныктадык, алар боюнча чаралардын комплекси негизги векторлор түрүндө берилген:

укуктук-укуктук вектор; фискалдык-инвестициялык вектор; инновациялык-билим берүү вектору, алар жөнгө салуу мүнөзүндөгү өз ара байланышкан институттук өзгөрүүлөрдү камтыйт.

Биринчи артыкчылыктуу багыт:

Максатка багытталган реиндустриализацияны жаңы муундун индустриализациясына өткөрүү үчүн негиз катары экономикалык механизм институттарынын сапатын жакшыртуу (өсүүнүн биринчи негизги чекити).

Кыргыз Республикасында «Азия жолборстору» деп аталган өлкөлөрдүн жана өз экономикасын индустриялаштырууда ийгиликтерге жетишкен башка мамлекеттердин чет өлкөлүк тажрыйбасын колдонуу мүмкүнчүлүгүн баалоо менен, биз чарбалык механизм институттарынын сапатын жакшыртуу боюнча айрым иш-чаралар биздин өлкөдө толугу менен алгылыктуу экенине ишенебиз:

– Түзүмдүк бөлүмдөрдүн бардык деңгээлдеринде, биринчи кезекте өнөр жай чөйрөсүндө *индикативдик пландаштыруунун* элементтерин милдеттүү түрдө киргизүү, бул туруктуу мониторинг жүргүзүүгө жана пландоонун натыйжалуулугуна баа берүүгө мүмкүндүк берет.

– *Өнөр жай секторунда санариптештирүү институтунун* сапатын жакшыртуу, бул үчүн зарыл:

- робототехниканы колдонуу жана блокчейн технологияларын колдонуу аркылуу *тоо-кен секторун* санариптештирүү жана өндүрүштү автоматташтыруу процесстердин ачык-айкындуулугун камсыз кылуу, курчап турган чөйрөнүн өзгөрүшүнө көз салуу жана маалыматтарды талдоо үчүн маалымат алуу менен жеткирүү чынжырларын башкарууга мүмкүндүк берет;
- энергияны үнөмдөө жана экологиялык туруктуулук боюнча санариптик технологияларга негизделген өндүрүштү башкарууну киргизүү, мисалы, энергияны үнөмдөө, энергияны үнөмдөө жана коопсуздукту азайтуу үчүн энергияны көзөмөлдөө жана башкаруу тутумдары акылдуу тарифтерди жана электр менен камсыздоо тутумдарын киргизүү менен жетишүүгө болот;
- логистикалык системаларды жана милдеттерди санарипке модернизациялоо жана трансформациялоо, жасалма интеллектти колдонуу жүк ташуунун натыйжалуулугун жана көлөмүн жогорулатат, ансыз өнөр жайды санариптештирүү мүмкүн эмес;
- инновациялык издөө борборлорун, блокчейн технологияларын жана акылдуу келишимдерди активдештирүү жүк жоготуу жана коррупциялык схемалар боюнча ири жоготууларды бир кыйла төмөндөтөт;
- жеңил өнөр жайында санариптик технологияларды колдонуу Кыргыз өндүрүүчүлөрүнө коромжуларды азайтууга мүмкүндүк берет жана чет өлкөлөргө продукцияларды сатуу процессин тездетүү менен сооданын санариптик куралдарын колдонуу мүмкүнчүлүгүн бермек;
- агроөнөр жай комплексинин маалыматтарын чогултуу жана талдоо үчүн санариптик платформаларды түзүү продукцияга суроо-талапты так

болжолдоого жана индикативдик максаттарды оптималдаштырууга мүмкүндүк берет.

Экинчи артыкчылыктуу багыт:

Максаттуу программаларды иштеп чыгуу зарыл болгон «Алга Илгерилөөчү экспорт» программасынын институттук негиздерин түзүү:

Программанын биринчи багыты өндүрүш сектору болуп саналат. Максаттуу программалар: «Тренддеги жеңил өнөр жай», «Чакан инженерия», «Өнөр жай жана курулуш экоматериалдары».

Программанын экинчи багыты-тоо-кен казып алуу жана кайра иштетүү. Максаттуу программалар: «Зергер өрөөнү», «Жаңы жогорку технологиялык өндүрүштөр».

Үчүнчү багыт – энергетика жана калыбына келүүчү энергия. Максаттуу программа: «Жаңы энергетика».

Программанын төртүнчү багыты — агроөнөр жай комплексинин экспорттук потенциалын арттыруу.

Максаттуу программалар: «Экологиялык таза азыктар», «Агроөнөр жай», «Өсүмдүк өстүрүү», «Мал чарбачылыгы».

Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, институционалдык жүрүштүн көз карашынан алганда ишкердикти өнүктүрүүнүн башкы проблемалары-бул Кыргызстандын өнөр жайында финансылык институттук тоскоолдуктардын болушу, бул салык салуунун салыштырмалуу жогорку деңгээлин шарттады.

Үчүнчү артыкчылыктуу багыт:

Республиканын экономикасында, анын ичинде өнөр жайында институттук чөйрөнү жакшыртуу.

Бул максатка жетүү үчүн бийликти, бизнести, илимди жана билим берүүнү интеграциялоо зарыл.

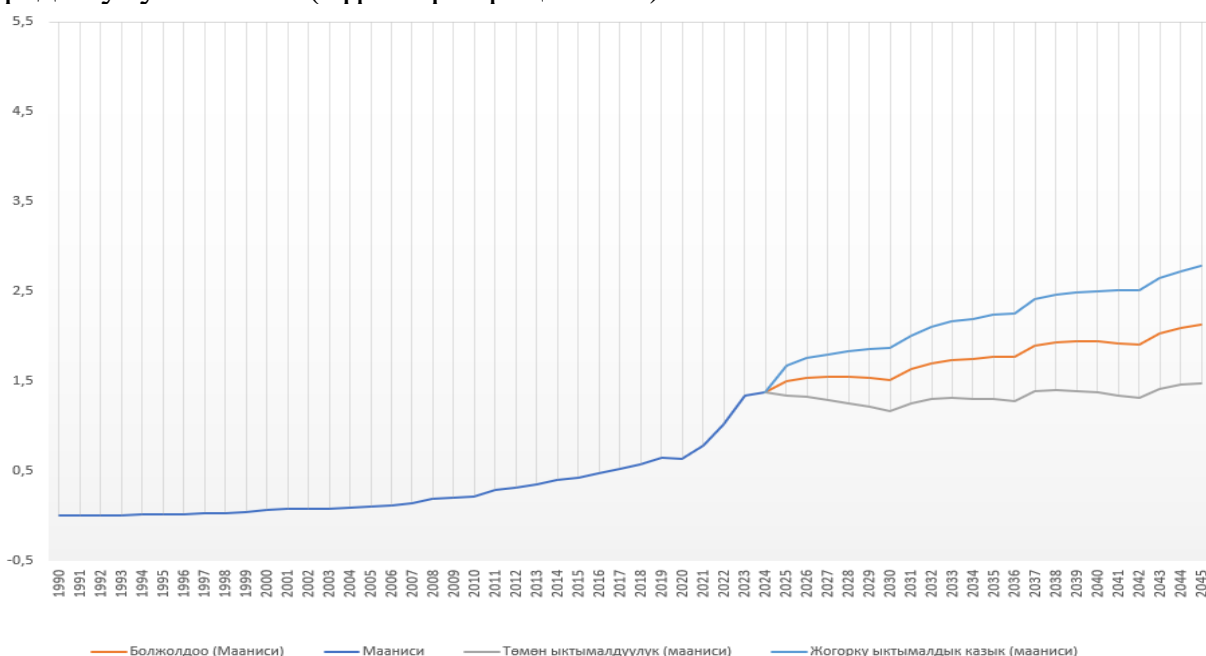
1. Жаңы технологияларды жана заманбап инфраструктураны киргизүү аркылуу технологиялык ишкердикти өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү аркылуу бизнес, илим, билим берүү жана мамлекеттин ортосунда бекем байланыштарды түзүү.
2. Илимий изилдөө үчүн керектүү инфраструктураны түзүү жана инновацияларды стимулдаштыруу.
3. Билим институтун өркүндөтүү эки багытта жүргүзүлүшү керек: **билим берүү институтунун жана илим институтунун** сапатын жакшыртуу. Биздин оюбузча, Кыргызстанда **билим берүү институтунун** сапатын жакшыртуу үчүн билим берүү системасында реформа талап кылынат:

- өнөр жай менен кызматташууга, Инновациялык лабораторияларды жана борборлорду түзүүгө багытталган окуу программаларын трансформациялоо; иш берүүчүлөрдүн, долбоорлоо институттарынын, конструктордук бюролордун жана өндүрүштүн ЖОЖдор менен өз ара аракеттенүү механизмдин киргизүү;
- атаандаштыкка негизделген эмгек акынын кепилдиги;
- аркылуу кызматкерлерди жаңы көндүмдөргө үйрөтүү, билим берүү (инженердик, техникалык, практикалык багыттагы адистиктер).

Илим институтунун сапатын жакшыртуу үчүн төмөнкүлөр керек:

- илимге мамлекеттик чыгымдарды ИДПнын көлөмүнөн кеминде 2% га чейин көбөйтүү менен илимий изилдөөлөргө жана тажрыйбалык-конструктордук иштеп чыгууларга дем берүү.
- республиканын экономикалык өсүшүн өнүктүрүү үчүн заказдык изилдөөлөрдү өнүктүрүү.

Максатка багытталган реиндустриалдаштыруу этабында республиканы активдүү илгерилетүү жаатында жаңы муундун индустриялаштыруу деңгээлине өтүүнү ишке ашыруунун мүмкүн болгон божомолдорун изилдейбиз. Автор үч божомолду сунуштайт: оптимисттик, пессимисттик жана реалдуу. Кыргыз Республикасында жаңы муундун максатына багытталган индустриялаштыруунун калыптанышынын этаптарын схемалык түрдө схема түрүндө сунуштайбыз (сүрөттү караңыз.5.2.).



5.2-сүрөт. - Жаңы муундун индустриялаштыруу этаптары

Оптимисттик божомол калктын жан башына ИДПнын өсүшү жыл сайын 28,3% түзөт.

Пессимисттик божомол калктын жан башына ИДПнын өсүшү жыл сайын 1,6% ды түзүшү керек, эгерде республикада калктын өсүшү жок болсо, башкача айтканда калктын саны өзгөрүлбөйт – 7 млн.адам. Бул учурда, жаңы муундагы индустриялаштыруу деңгээлине өтүү «ташбаканын кыймылына» окшошуп, кийинки жылдарга созулат, анткени 2050-жылы МЖӨ боюнча киши башына ИДПнын көлөмү болгону 13651,9 АКШ долларын түзөт, бул максаттуу деңгээлден (82750,5 АКШ доллары) 18% дан ашпайт, башкача айтканда бештен бир бөлүгү.

Реалдуу божомол боюнча, калктын жан башына ИДПнын өсүшү жыл сайын 7,3% түзөт, бул акыркы үч жылдагы ИДПнын жан башына өсүшүнүн орточо көрсөткүчүнө туура келет.

Болжолдоолор Кыргызстандын экономикасынын өнүгүү келечегин баалоого жана чарбалык механизм институттарынын сапатын жакшыртуу боюнча кадамдык сунуштамаларды сунуштоого мүмкүндүк берет, бул реиндустриалдаштыруу процесстерин тездетүүгө жана калктын жан башына орточо ИДПсы 59 миң АКШ долларынан жогору болгон УИС өлкөлөрүнүн деңгээлине өлкөнүн чыгуусуна өбөлгө түзөт.

Ошентип, максатка багытталган реиндустриализациянын жыйынтыктоочу орнотуусу УИС өлкөлөрүнүн деңгээлине чыгуу, башкача айтканда, баарыдан мурда республикада өнөр жайды өнүктүрүүгө орнотуу.

КОРУТУНДУ

Кайра индустриялаштыруу шартында экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү боюнча жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөнүн негизинде төмөнкү тыянактарды чыгарууга болот:

1. Экономикалык механизмдин институттары-бул формалдуу жана формалдуу эмес институттардын жыйындысы, алар эрежелерди жана экономикалык ишмердүүлүктүн процесстерине да, субъекттердин ортосундагы экономикалык мамилелерге да таасир этүүчү тышкы мажбурлоо механизмдин камтыйт.

2. Кайра индустриялаштырууга өбөлгө түзүүчү институттук факторлорго төмөнкүлөр кирет: институттардын сапатын туруктуу өркүндөтүү; саясий туруктуулук; мамлекеттин институттарынын коррупцияга каршы активдүү күрөшү. Кайра индустриялаштырууга өбөлгө түзгөн экономикалык факторлор төмөнкүлөр: республиканын өнөр жай ишканаларында инновациялык ишмердүүлүктү активдештирүү. Кайра индустриялаштырууга тоскоол болгон экономикалык факторлорго төмөнкүлөрдү киргизүү керек: өнөр жай объекттеринин негизги фонддорунун эскиришинин жогорку даражасы; өнөр жайда негизги каражаттардын жаңылануусунун төмөн деңгээли; өнөр жайда негизги каражаттардын чыгып калуусунун олуттуу көлөмү; инновациялык ишти жүзөгө ашыруу боюнча тобокелдиктер.

3. Акыркы жылдардагы мезгилдүү адабиятта пайда болгон реиндустриализация факторлорун системалаштыруу аларды төмөнкүдөй белгилер боюнча классификациялоого мүмкүндүк берди: таасир этүү механизмдеринин түрлөрү боюнча (институттук жана экономикалык); процеске таасир этүүнүн мүнөзү боюнча (реиндустриализация процессине көмөктөшүүчү жана тоскоолдук кылуучу); пайда болуу мүнөзү боюнча (экзогендик жана эндогендик); ролдук белгиси боюнча (негизги жана экинчи даражадагы); таасир этүүнүн формасы боюнча (түз жана кыйыр) жана башкалар.

4. Таасир этүү механизмдеринин түрлөрү боюнча классификациялоо реиндустриализациянын төмөнкүдөй институттук факторлорун бөлүп көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн шарттады: укуктук, илимий-техникалык, саясий, социалдык, маданий жана башка факторлор, алар реанимациянын динамикасына жана экономиканын индустриалдык секторун өнүктүрүүгө таасир этет. Институционалдык факторлор реиндустриализацияга карата кош мүнөзгө ээ

экендиги, башкача айтканда, алар экономиканы кайра индустриялаштырууга көмөктөшүүчү жана тоскоолдук кылуучу факторлор катары чыга алары көрсөтүлгөн.

5. Кыргыз Республикасынын чарбалык механизм институттары төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ: биздин республикада өнөр жай бизнесинин өсүшүнө чарбалык механизмдин формалдуу институттарынын интенсивдүү таасири; экономиканы кайра индустриялаштыруунун ар бир этабында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн туруксуздугу; реиндустриалдаштыруу процесстерине терс таасирин тийгизген чарбалык механизмдин негизги формалдуу эмес институту коррупция болуп саналат; кыйла маанилүү институттук тоскоолдуктар болуп укуктук жана кесиптик-билим берүү институттук тоскоолдуктар саналат.

6. Эконометрикалык талдоо жүргүзүү ыкмасы менен республикада өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө формалдуу институттардын таасири аныкталган. Муну менен биздин республикада өнөр жай бизнесинин өсүшү технологиялык өнүгүүнүн жана кыйла өндүрүмдүү эмгектин деңгээлинин жогорулоосу менен гана эмес, саясий туруктуулук, калктын пикирин эске алуу жана мамлекеттик органдардын жана башкалардын отчеттуулугу сыяктуу негизги институттук факторлор менен түшүндүрүлөт.

7. Санариптештирүүнүн экономикалык механизм институттарын өнүктүрүүдө алдыңкы ролу далилденген жана негизделген, анткени санариптештирүү жаңы муундагы индустриялаштыруу шарттарында жаңы технологияларды өнүктүрүүгө жана өнөр жайдын ар кандай чөйрөлөрүндөгү ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өбөлгө түзө турган экономикалык натыйжалуулукка дал ошол стимул болуп саналат.

8. «Реиндустриализация» аныктамасын аныктоого карата ар кандай ыкмаларды салыштырма талдоонун негизинде "максатка багытталган реиндустриализация" түшүнүгүн илимий жүгүртүүгө киргизүү зарылдыгы негизделген. "Максатка багытталган реиндустриализация" – бул конкреттүү максаттуу багыттардын негизинде «экономиканын локомотиви» катары өнөр жай өндүрүшүнүн жетектөөчү ролун калыбына келтирүү процесси. "Максатка багытталган реиндустриалдаштыруу" бул тигил же бул өлкөнүн экономикасында өнөр жай ишканаларын калыбына келтирүү гана эмес. Бул жаңы муундагы индустриялаштыруу деңгээлине өтүүнүн максаттуу орнотулушунун негизинде өнөр жайдын алдыңкы ролун жана үстөмдүк үлүшүн калыбына келтирүүнү чагылдырган татаал экономикалык көрүнүш.

9. Республиканын жаңы муундагы индустриализацияга өтүүсүнө реиндустриализациянын институттук тоскоолдуктары тоскоол болууда: мыйзамдардын өркүндөтүлбөгөндүгү (укуктук институттук тоскоолдуктар); кесиптик-билим берүүчү институттук тоскоолдуктар; демографиялык институттук тоскоолдуктар; мотивациялык институттук тоскоолдуктар.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Максатка багытталган реиндустриалдаштыруу шарттарында Кыргыз Республикасынын чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн концептуалдуу моделин түзүүдө биз «ӨСҮҮНҮН НЕГИЗГИ ЧЕКИТТЕРИН» аныктадык, алар боюнча чаралардын комплекси негизги векторлор түрүндө берилген: укуктук-укуктук вектор; фискалдык-инвестициялык вектор; инновациялык-билим берүү вектору, алар жөнгө салуу мүнөзүндөгү өз ара байланышкан институттук өзгөрүүлөрдү камтыйт.

1. Максатка багытталган реиндустриализациянын жаңы муунду индустриялаштырууга өтүү үчүн негиз катары чарбалык механизм институттарынын сапатын жакшыртуу.

Укуктук-укуктук вектордун иш-чараларына төмөнкүлөр кирет:

1. Корпоративдик системаны ишке ашыруу, бул бардык кызыкдар тараптардын өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде объективдүү чечим кабыл алууга мүмкүндүк берет.
2. Иш-аракеттердин натыйжалуулугун талдоо жана баалоо үчүн түзүмдүк бөлүмдөрдүн бардык деңгээлдеринде индикативдик пландаштыруунун элементтерин өркүндөтүү.
3. Өнөр жай секторунда менчик укуктарын коргоо механизмдерин бекемдөө пайдалуу инвестицияларды тартууга мүмкүндүк берет.

2. «Олуттуу экспорт» программасынын институттук негиздерин өркүндөтүү. Экономика жана Коммерция министрлигинин эң жогорку экспорттук потенциалга ээ секторлордун продукцияларынын экспортунун көлөмүн көбөйтүү боюнча чараларды көрүүгө багытталган программасына ылайык. 2024-жылы экспорттун түзүмү төмөнкүчө чагылдырылган:

айыл чарба продукциясы – 30-40%.

минералдык ресурстар-25-35%.

текстиль жана кийим-10-15%.

энергетикалык ресурстар 10-15%.

Фискалдык-инвестициялык вектордун иш-чараларына төмөнкүлөр кирет:

1. Өнөр жайды инвестициялоо боюнча институционалдык базаны жакшыртуу финансылык каражаттардын жеткиликтүүлүгүн кеңейтүүгө өбөлгө түзөт.
2. Салык стимулдарынын комплекси аркылуу өнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу мамлекеттик колдоону камсыз кылат.
3. Бажы жол-жоболору үчүн мыйзамдык тоскоолдуктардын татаалдык деңгээли боюнча ченемдик базаны жөнөкөйлөтүү бизнес жүргүзүүнүн кыйла жагымдуу шарттарын түзөт, бул ишкердик климатты мүнөздөгөн көрсөткүчтөрдө чагылдырылат.

3. инновациялык - билим берүү вектору аркылуу ишке ашырылып жаткан өнөр жайдагы институттук чөйрөнү жакшыртуу.

Бийликти, бизнести, илимди жана билимди интеграциялоо. Илимий изилдөөлөрдү өнүктүрүү үчүн шарттарды жана зарыл инфраструктураны түзүү аркылуу бизнес, илим, билим берүү жана мамлекеттин ортосунда бекем байланыштарды түзүү, инновацияларга дем берүү эки багыт боюнча ишке

ашырылышы керек: **билим берүү институтунун жана илим институтунун** сапатын жакшыртуу.

Инновациялык билим берүү векторунун иш-чараларына төмөнкүлөр кирет:

1. Иш берүүчүлөрдүн, долбоорлоо институттарынын, инновациялык лабораториялардын, борборлордун жана өндүрүштүн ЖОЖдор менен өз ара аракеттенүүсү үчүн институттук негиздерди түзүү.
2. Илимий изилдөө чыгымдарын көбөйтүү, атайын изилдөө иштерин иштеп чыгуу.
3. Билим берүү чөйрөсүндө STEM билим берүү (инженердик, техникалык, практикага багытталган адистиктерге) аркылуу окуу программаларын синтездөөгө багытталган реформаны ишке ашыруу.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Халилова М. В., Гусева В. И. Экономиканы кайра индустриялаштыруунун теориялык аспектилери. Монография: - Бишкек: КОСУ басма үйү, 2020.
2. Халилова М. В., Аскарбек к. К., Гусева В. И. Билим берүү системасын өнүктүрүү шарттарында санариптик экономика. Монография – Бишкек: КОСУ басма үйү, 2023. – 134с. <https://www.iprbookshop.ky/135227.html>.
3. Халилова М. В. Кыргыз Республикасында билим берүүнүн эл аралык рыногунун өнүгүү тенденциялары / Сахаров Г.В., Гусева В. И. // Экономика жана ишкердүүлүк. – 2018.- №3 (92). <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32843943>.
4. Халилова М.В. Краудсорсинг башкармалыгы: кечээ, бүгүн, эртең / Сахаров Г. В., Гусева В. И. // Экономика жана менеджмент жарчысы. – 2018. - 3, Уфа шаары. - 67-73-бб.
5. Халилова М. В. Заманбап шарттарда Билим берүү системасынын жана эмгек рыногунун синтези / Асылбаев А.Б. // Финансы экономикасы. - 2018. - 5 (10-бөлүк). https://finanec.ru/arhiv_nomerov/%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8-2018-5.pdf.
6. Халилова М.В. Кыргызстандын туристтик индустриясынын менеджментинин көйгөйлөрү жөнүндө / Бердибаева К.Т. // илимий-практикалык конференциянын илимий эмгектеринин жыйнагы. Баку Шаары. – 2019. - 204-206-бб.
7. Халилова М.В. Экономиканы реиндустриалдаштыруу шарттарында билим берүү системасынын проблемалары / Аскарбек К. К. // КР илимий изилдөөлөр. – 2018. – № 9. - 209-214-бб. <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/IUKKHALILOVA-2023-49-1.pdf>
8. Халилова М.В. Реиндустриализация Кыргыз Республикасында экономиканы өнүктүрүүнүн альтернативасы катары. Региондордогу стратегиялык багыттар: экологиялык-экономикалык жана социалдык аспектер / Сахаров Г.В., Гусева В. И. // РФ Президентине караштуу Россия

- эл чарба жана мамлекеттик кызмат академиясы, (Калуга филиалы). Москва шаары. – 2019-59-66-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38534469>.
9. Халилова М.В. Реиндустриализациянын теориялык аспекти / Аскарбек к. К. // «Финансылык экономика. – 2020. – №2. - Б. 462-483 <https://finanec.ru/arhiv-nomerov/>
 10. Халилова М.В. Санариптик технологияларды өнүктүрүү маселелери / Аскарбек к.К. // Илим, жаңы технологиялар жана инновациялар. - 2020-жылы-7. Б.102-106. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45586206>
 11. Халилова М.В. Бизнес-элитаны тартуу аркылуу реиндустриализацияны киргизүү / Евразия гуманитардык институтунун Жарчысы (Казакстан) // Биланова А.Б. – 2020. - 436-439-бб.
 12. Халилова М.В. Экономиканы өнүктүрүүнүн фактору катары кибофизикалык системалар / Аскарбек к. К // МУК Жарчысы. – 2020-чи 1 (40). - 166-171-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44085199>
 13. Халилова М.В. Пандемия шартында санариптештирүүнүн экономикалык кайра индустриялаштыруу процесстерине таасири / Аскарбек к.К. // илим, жаңы технологиялар жана инновациялар. 2021-ж. 1. - 88-91-бб. http://www.science-journal.kg/media/Papers/nntiik/2021/1/%D0%9D%D0%9D%D0%A2_1_2021_88-91.pdf
 14. Халилова М.В. Коронавирустук пандемиядагы билим берүү тутумуна санариптештирүүнүн таасири. / Аскарбек к. К. Бигалиева А. Н. // Кыргыз - Орус Славян университетинин жарчысы. - 2021-жыл №6. - Б. 162-167 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46277802>
 15. Халилова М.В. Кыргызстандын санариптик экономикасынын калыптануу проблемалары /Аскарбек к. К. Кыргыз-Орус Славян университетинин жарчысы. - 2021-жылы-7. Б.8-13. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46442603>
 16. Халилова М.В. Өнүккөн өлкөлөрдө кайра индустриялаштыруу процессинин өзгөчөлүктөрү / Г.В. Сахаров. // «Стратегиялык аймактык долбоорлор жана аймактардын экологиялык-экономикалык жана социалдык өнүгүүсү» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – 2021-жыл-85-91-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54411540>
 17. Халилова М.В. Пандемия шартында окуу процессин санариптик трансформациялоо / Аскарбек к. К. // МУК Жарчысы. - 2021-жыл №3 (44). -Б.22-28. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47195313>
 18. Халилова М.В. Өлкөнүн экономикалык коопсуздугун камсыз кылууда реиндустриализациянын ролу / Гусева в.И. // Кыргыз - Россия Славян университетинин Жарчысы. – 2022- жыл. № 3. -Б.29-34. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48455086>
 19. Халилова М.В. Мамлекеттик жөнгө салуу реиндустриализациянын натыйжалуулугунун маанилүү фактору катары / Гусева Ю.В. // Кыргыз - Россия Славян университетинин Жарчысы. - 2022-жыл. №3. - 34-40-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48455087>

20. Халилова М.В. Кыргызстандын реиндустриализациясындагы адамдык капитал / Гусева Ю.В. // КГУСТА жарчысы. - 2022-жыл №2. - 729-735-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48468818>
21. Халилова М.В. Кыргызстандагы илим жана жаңы технологиялар төртүнчү өнөр жай революциясынын контекстинде / Аскарбек к.К. // КМКТАУнун Жарчысы. - 2022-жыл №2. - 723-729-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48468817>
22. Халилова М.В. Интеграция-Кыргыз Республикасында реиндустриализациянын ийгилигинин өбөлгөсү / Наматбекова Н.М. // Заманбап экономиканын актуалдуу маселелери. - 2022ж. - №5. - 577-584-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48623220>
23. Халилова М.В. Отун-энергетикалык комплекси-Кыргызстандын реиндустриалдык өнүгүүсүнүн артыкчылыктуу багыты / Наматбекова Н.М. Дооталиев А.С. // Заманбап экономиканын актуалдуу маселелери. - 2022-жыл №6. - 1032-1037-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49270602>
24. Халилова М.В. Билими-реиндустриализациянын локомотиви /Аскарбек к. К. // КОСУ Жарчысы. – 2022. 22 т. – № 7. - 38-43-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49387205>
25. Халилова М.В. Кыргызстандын экономикалык элитасы өлкөнүн экономикалык өнүгүү стратегиясын издөөдө /Гусева Ю.В.// КОСУ Жарчысы. – 2022. 22 т. – № 7. - 44-50 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49387206>
26. Халилова М.В. Кыргызстанды кайра индустриялаштыруу: ишке ашыруунун баштапкы мүмкүнчүлүктөрү жана жолдору. /Халилова М.В.// Башкаруу жана саясат. – 2022. - 1(4). - 85-93-бб. <https://www.gp-mgimo.ru/jour/article/view/34>
27. M.V. Khalilova Reindustrialization in the EAEU countries: state and prospects Published / G.M. Galeeva, Musa kyzy Alina, Aidai Duishenalieva // publié in Res Militaris. - 2022. -vol.12, n°2, Summer-Autumn. <https://resmilitaris.net/issue-content/reindustrialization-in-the-eaeu-countries-state-and-prospects-698>
28. Khalilova, M. V. Industrialization of Kyrgyzstan: retrospectives and modernity / Guseva, V. I., & Namatbekova, N. M. // ISJ Theoretical & Applied Science. – 2022. – 11 (115). – С. 477-481. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50152509>
29. Халилова М.В. Заманбап кайра индустриялаштыруу процесстериндеги санариптештирүү / Гусева В.И. // конференциянын эмгектеринин жыйнагы: санариптик трансформация: тенденциялар жана перспективалар. Эл аралык илимий-практикалык конференция өткөрүлөт. – 2022-М.: Илим дүйнөсү. - 187-191-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50135765>
30. Khalilova, M. V. Impact of Investments and R&D Costs in Renewable Energy Technologies on Companies' Profitability Indicators: Assessment and Forecast //

- Olha Prokopenko, Tetiana Kurbatova. – Energies. – 2023. – 16 - 1021.
<https://www.mdpi.com/1996-1073/16/3/1021>
31. Халилова М.В. Реиндустриализация шартында билим берүү системасынын көйгөйлөрү жана келечеги / Аскарбек к. К., А. Курманбекова. // Кыргызстан Эл Аралык Университетинин Жарчысы. – 2023. – № 1 (49). - 303-310-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54088174>
 32. Халилова М.В. Экономикалык категория катары кайра индустриялаштыруу. / Гусева В.И.// Заманбап экономиканын актуалдуу маселелери. – 2023. - № 8. - 403-411-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54732865>
 33. Халилова М.В. Реиндустриализация жана экономикадагы тармактардын үстөмдүк өнүгүшүнүн теориясы / Гусева В.И. // Заманбап экономиканын актуалдуу маселелери. – 2023. – № 8. - 393-402-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54732865>
 34. Халилова М.В. Чарбалык механизм институттарын изилдөөнүн методологиялык проблемалары / Гусева В.И. / / Кыргыз-Орус Славян университетинин Жарчысы. – 2023. - Т.23. № 11. - 68-74-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59062848>
 35. Khalilova, M. V. The impact of digital technologies on the quality of education in the field of water transport management. / M.Kurmanbekova, A. Kanykei, A.K. Guseva, V., Guseva, Y. // BIO Web of Conferences. – 2024. – 107, 05008.
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58099130500>
 36. Khalilova, M. V. Accreditation as a mechanism of state influence on the quality of education in modern conditions / M.Kurmanbekova, A.Kanykei, A.K. Guseva, V., Guseva, Y. // BIO Web of Conferences. – 2024. – 83, 06005.
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58099130500>
 37. Халилова М.В. Чарбалык механизмди трансформациялоо шарттарында Кыргыз Республикасынын өнөр жайын өнүктүрүү /Гусева В.И.// Заманбап экономиканын актуалдуу маселелери . – 2024. – № 5. 697-703-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=68516607>
 38. Халилова М.В. Чарбалык механизм институттары жана Кыргызстандын өнөр жайын ретроспективада өнүктүрүү /Гусева В.И.// Заманбап экономиканын актуалдуу маселелери. – 2024. – № 5. - Б. 704-709
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=68516608>

РЕЗЮМЕ

Халилова Марина Владимировна тарабынан жазылган «Реиндустриализация жана чарбалык механизмдердин институттарын өнүктүрүү (Кыргыз Республикасы мисалында)» деген темадагы диссертация, экономика илимдеринин доктору даражасын алуу үчүн 08.00.01 - Экономикалык теория адистиги боюнча сунушталды.

Түшүндүрмө сөздөр: реиндустриалдаштыруу, чарбалык механизмдердин институттарын өнүктүрүү, өнөр жайды өнүктүрүү, максаттуу реиндустриалдаштыруу. **Изилдөөнүн объектиси** - экономикалык мамилелер жана Кыргыз Республикасынын өнөр жай чөйрөсүндөгү чарбалык механизм институттарынын өз ара аракеттенүүсү болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети экономиканы кайра индустриялаштыруу шартында экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: Диссертациялык иштин максаты Кыргыз Республикасында реиндустриалдаштыруу шарттарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү боюнча илимий негизделген теориялык жоболорду жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөө методдору: жалпы илимий изилдөө методдору: абстракттуу-логикалык, структуралык-функционалдык, корреляциялык-регрессиялык, болжолдоо, экономикалык-статистикалык.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы:

«Экономикалык механизм институттары» түшүнүгү такталды. «Максатка багытталган реиндустриализация» категориясы киргизилди. Факторлордун классификациясы иштелип чыгып, алардын орду жана ролу аныкталды. Экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү концепциясы иштелип чыкты. Жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү, өзгөчөлүктөрү, факторлор жана реиндустриализация шарттарында институттарды өнүктүрүү тенденциялары аныкталган. Формалдуу жана формалдуу эмес институттардын кат алышуусу жана институционалдык тоскоолдуктардын жоктугу олуттуу роль ойнойт деген гипотеза түзүлгөн. Кайра индустриялаштырууга көмөктөшүүчү жана тоскоол болгон институционалдык факторлор аныкталган. Республикада реиндустриализацияны ишке ашырууга тоскоолдук кылган институттук тоскоолдуктар аныкталды. Эконометрикалык анализ ыкмасы менен өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө формалдуу институттардын таасири аныкталды. Кыргызстандын экономикасын максатка багытталган реиндустриализациялоонун модели иштелип чыкты, анын алкагында негизги стратегиялык багыттар негизделген. Республикадагы институттук чөйрөнү жакшыртуу боюнча сунуштар түзүлгөн. Санариптештирүүнүн чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүдө жетектөөчү ролу далилденген жана негизделген.

Колдонуу чөйрөсү: теориялык мааниси боюнча, диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын баалуулугу, реиндустриализация шартында чарбалык механизм теориясынын жаңы институционалдык багыттарынын негизги теориялык сунуштарын жана концепцияларын илимий колдонуу мүмкүнчүлүгүндө турат.

Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын Эл аралык университетинде жана Кыргызстандын Эл аралык университетинде «Азыркы экономика маселелери», «Цифралык экономика», «Өнөр жай рыноктор теориясы», «Өнөр жайлардын экономикасы» жана башка курстарды окутууда ийгиликтүү колдонулууда.

РЕЗЮМЕ

диссертации Халиловой Марины Владимировны на тему «Реиндустриализация и развитие институтов хозяйственного механизма (на примере Кыргызской Республики)», представленной на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.01 - Экономическая теория

Ключевые слова: реиндустриализация, развитие институтов хозяйственного механизма, развитие промышленности, целеориентированная реиндустриализация.

Объектом исследования – выступают экономические отношения и взаимодействия институтов хозяйственного механизма в промышленной сфере Кыргызской Республики.

Предметом исследования является развитие институтов хозяйственного механизма в условиях реиндустриализации экономики.

Целью диссертационной работы является разработка научно обоснованных теоретических положений и практических рекомендаций по развитию институтов хозяйственного механизма в условиях реиндустриализации в Кыргызской Республике.

Методы исследования: общенаучные методы исследования: абстрактно-логический, графический, структурно-функциональный, корреляционно-регрессионный, прогнозирование, экономико-статистический.

Полученные результаты и их новизна:

Уточнено понятие «институты хозяйственного механизма». Введена категория «целеориентированная реиндустриализация». Разработана классификация факторов и определено их место и роль. Разработана концепция развития институтов хозяйственного механизма. Выявлены общие закономерности, особенности, факторы и тенденции развития институтов в условиях реиндустриализации. Сформулирована гипотеза, согласно которой значительную роль играет корреспонденция формальных и неформальных институтов и отсутствие институциональных барьеров. Определены институциональные факторы, способствующие и препятствующие реиндустриализации. Выявлены институциональные барьеры, препятствующие осуществлению реиндустриализации в республике. Выявлено влияние формальных институтов на развитие промышленного производства с помощью метода эконометрического анализа. Разработана модель целеориентированной реиндустриализации экономики Кыргызстана, в рамках которой обоснованы основные стратегические направления. Сформулированы рекомендации по улучшению институциональной среды в республике. Доказана и обоснована ведущая роль цифровизации в развитии институтов хозяйственного механизма.

Степень использования: материалы диссертации использованы в документах и материалах при разработке Стратегии устойчивого развития промышленности Кыргызской Республики.

Область применения:

Результаты исследования применяются в учебном процессе при преподавании дисциплин, и других курсов в Международном университете Кыргызской Республики и Международном университете Кыргызстана.

SUMMARY

of the dissertation of Marina Vladimirovna Khalilova on the topic "Reindustrialization and development of institutions of the economic mechanism (on the example of the Kyrgyz Republic)", submitted for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.01 - Economic Theory

Keywords: reindustrialization, development of institutions of the economic mechanism, industrial development, goal-oriented reindustrialization,

The object of the research is the economic relations and interactions of the institutions of the economic mechanism in the industrial sphere of the Kyrgyz Republic.

The subject of the research is the development of the institutions of the economic mechanism in the context of the reindustrialization of the economy.

The purpose of the dissertation research: The purpose of the dissertation is to develop scientifically based theoretical provisions and practical recommendations for the development of economic mechanism institutions in the context of reindustrialization in the Kyrgyz Republic.

Research methods: general scientific research methods: abstract-logical, graphical, structural-functional, correlation-regression, forecasting, economic-statistical.

Obtained results and their novelty:

The concept of "institutions of the economic mechanism" has been clarified. The category "goal-oriented reindustrialization" has been introduced. A classification of factors has been developed and their place and role have been determined. A concept for the development of economic mechanism institutions has been developed. The general patterns, features, factors and trends in the development of institutions in the context of reindustrialization are revealed. A hypothesis is formulated according to which correspondence between formal and informal institutions and the absence of institutional barriers play a significant role. The institutional factors contributing to and hindering reindustrialization are identified. The institutional barriers preventing the implementation of reindustrialization in the republic have been identified. The influence of formal institutions on the development of industrial production is revealed using the method of econometric analysis. A model of purposeful reindustrialization of the Kyrgyz economy has been developed, within the framework of which the main strategic directions are substantiated. Recommendations are formulated to improve the institutional environment in the republic. The leading role of digitalization in the development of institutions of the economic mechanism is proved and justified.

Scope: From the standpoint of theoretical significance, the value of the results obtained in the dissertation research lies in the possibility of scientific application of the main theoretical provisions and the concept of development of a new institutional direction of the theory of the economic mechanism in the context of reindustrialization of the economy.

The results of the study are successfully applied in the educational process when teaching such disciplines as "Modern Problems of Economics", "Digital Economy", "Theory of Industrial Markets", "Economics of Industries" and other courses at the International University of the Kyrgyz Republic and the International University of Kyrgyzstan.

